હરિ ૐ

સાદર
અર્પણ

પરમ પૂજ્ય મોટાને

જેઓશ્રીનુ જીવન
ઊડી તેમ જ ઉજ્જવળ આધ્યાત્મિકતા
અને
સાર્થક વ્યવહાર કુશળતાનો
સુદર સગમ છે

ગુ. મ.
સુ.
નિ.

I bow to the Teacher, who pointed out the Path to me.
Who revealed to me the Law of Nature,
Who taught me the Mantra of Love,
Who brought me into touch with the Perfect Men.

I bow to the Teacher who taught me that the Heart of Man is the Temple Divine, and also the control of the mind which disturbs the peace and purity of that Temple.

I bow to the Teacher who taught me that there are not many races in the world but only one—the race of mankind—and who, thus, propagated the Principle of Brotherhood.

G. M.

ગુરુ ૐ

ગુરુચરણકમળે

પરમ પૂજ્ય ગુરુદયાળ મલ્લિકજીને સૌ કોઈ 'ચાચાજી'ના વહાલસોયા નામથી ઓળખે છે તેઓશ્રી અમારા જીવનમાં ગુરુસ્થાને બિરાજે છે

પૂ ચાચાજી વાતચીતમાં ઘણી વાર પોતાના જીવન અનુભવો ટાંકતા હોય છે એ સાંભળીને ઘણા લોકો તેઓશ્રીને કહે છે 'ચાચાજી, આપ જો આપની આત્મકથા કે આપના સંસ્મરણો લખો તો સૌને તે પ્રેરણાત્મક થઈ પડે અને આપના જીવન વિશે પણ જાણવા મળે'

પરંતુ ચાચાજી રહ્યા પ્રભુના નમ્ર ભક્ત તેઓ તો મૌનમાં જ આ વાતનો જવાબ હમેશા આપે તેઓ એટલા નમ્ર છે કે પોતાના વિશે કશું કહેતા પણ ખૂબ ખૂબ સંકોચ અનુભવે, તો પછી પોતે પોતાના વિશે કશું લખે એ બને જ શી રીતે?

અમે પણ પૂજ્ય ચાચાજીને પ્રેમાળપણે ઘણી વાર તેઓશ્રીના જીવન વિશે પૂછતા પરંતુ તેઓ એ વાત ટાળતા અને કોઈ વાર મીઠી આંખો પણ બતાવતા પરંતુ અમે તો વારંવાર નાનકડા બાળકની માફક પૂછતા જ રહ્યા અને પૂજ્ય કાકાસાહેબે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેમ, 'ભક્તો પોતાને વિશે ભાગ્યે જ વિશેષ બોલતા હોય છે

પણ ભક્તના ભક્ત આગળ એવા લોકોનું કશું ચાલતું નથી. અને પ્રેમાળ 'પ્રશ્નોની અસર તળે તેઓ ખીલે પણ છે,' એટલે અમ જેવા બાળકોની હઠને દરગુજર કરી પૂજ્ય ચાચાજી ધીમે ધીમે અમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપતા ગયા અને કોઈ કોઈ વાર વાતના સંદર્ભમાં બીજાં પણ સંસ્મરણો કહેતા ગયા. પૂ. ચાચાજી આમ તો છે સરહદના, એટલે મૂળ સ્થાનના અર્થને પણ તેમણે સાર્થક કર્યો છે — મતલબ કે તેઓ 'હદ'ને પણ 'સર' કરી ગયા છે. તેથી પૂ. ચાચાજી જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાંના જ તેઓ બની જાય છે. ગુજરાતીને તેઓ ગુજરાતી જ લાગે, સિંધીઓને તેઓ સિંધી જ લાગે — આમ દરેકને ચાચાજી પોતાના આત્મીયજન જ લાગે. આ નાતે અમારી સાથેની વાતચીતમાં તેઓ ગુજરાતીમાં જ ધીમે ધીમે બોલતા હતા. એટલે અમે લગભગ પૂ. ચાચાજીના જ શબ્દો લખી લેતા હતા. આમ, તેઓશ્રીના આ સંસ્મરણોમાં પૂ. ચાચાજીની ભાષા અને લઢણ અનાયાસે આવી ગયા છે. તદુપરાંત, પૂ. ચાચાજી આખું લખાણ સાંભળી પણ ગયા છે. એક રીતે આ બધું લખાયું 'આત્મકથા'રૂપે જ લખાયેલું છે. એટલે પૂ. ચાચાજીના જીવનને થોડુંઘણું પણ યથાતથ સમજવામાં આ સંસ્મરણો ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે, એ આનંદની વાત છે.

ખરી રીતે પૂ. ચાચાજીનો પરિચય તો તેઓશ્રીના પ્રત્યક્ષ-સમાગમથી જ આવી શકે. તેઓશ્રીનો બાલોચિત વિનોદ, બાળક જેવું તેઓશ્રીનું મુક્ત હાસ્ય, બાળકના જેવી તેઓશ્રીની મસ્તી, બાળકો વચ્ચે તેઓ બાળક બની જઈ નાચંનાચા અને કૂદંકૂદા પણ કરે, જાતજાતના ચાળા — હાવભાવ કરે અને બધે કિલ્લોલ કિલ્લોલ કરી મૂકે. બાળકોની દુનિયા એટલે એક જ દુનિયા. ત્યાં ન મળે કોઈ ભેદભાવ — રાયરંક, કાળાગોરા, ઊંચનીચ એવું ત્યાં કશું ન રહે. આપણે સૌ એક જ પિતાના સંતાનની ભાવના બાળકોમાં

સાભાર થયેલી જોના મળે એ જ ન્યાયે આપણા દેશમા કે વિદેશમા બાળકો ચાચાજીને જોતા ઘેલા ઘેલા થઈ જાય ચાચાજી ચાલતા ચાલતા આપણી સાથે કેટલીયે ગભીર વાતો કરતા હોય પણ કોઈ બાળક ચાચાજીને પસાર થતા જોઈને ઉલ્લાસમા બોલી ઊઠે 'ચાચાજી!' ત્યા તો ચાચાજી આગો ટહુકો કર 'ઓ!' વળી કોઈ વાર એની પાસે જઈને તોફાન પણ કરવા લાગી જાય ચાચાજીની વિદેશયાત્રામા પણ બાળકોએ ચાચાજીને જ્યા ત્યા એવો જ ભાવભર્યો આવકાર આપ્યો હતો અહીં એક પ્રસગ પૂરતો થશે એક વાર ફિલાડેલ્ફિયામા ચાચાજી એક બાલમદિરમા ગયા હતા જાનેવારી માસ હતો ચાચાજી એક બાજઠ પર બેસ ત્યા તો એક પછી એક બાળક આવીને ચાચાજીની રૂપેરી સુવાળી દાઢી ખેચે અને આશ્ચર્યમા બોલી ઊઠે 'Oh!' પછી છેવટે બધા બોલી ઊઠ્યા 'Oh, Santa Claus, you are very late!' પાછળથી ચાચાજીને જાણવા મળ્યુ કે ૨૫મી ડિસેમ્બરે નાતાલને દિને કેટલાક માણસો સાન્તા ક્લૉઝની માફક ધોળી બનાવટી દાઢી લગાવી સ્વાગ સજતા હોય છે ચાચાજીની પણ સાન્તા ક્લૉઝ જેવી ધોળી ધોળી દાઢી જોઈને બાળકોને થયુ કે ચાચાજીની દાઢી પણ બનાવટી હશે એટલે તેઓ કુતૂહલવશ થઈ દાઢી ખેચતા હતા અને 'અરે, આ તો સાચેસાચી દાઢી છે!' એની ખાતરી થતા 'Oh' બોલી ઊઠતા હતા અને ચાચાજી નાતાલ પછી શાળામા ગયા હતા એટલે તેઓ બોલી ઊઠ્યા, 'અરે, સાન્તા ક્લૉઝ, તમે તો બહુ મોડા આવ્યા' ચાચાજી આ પ્રસગ વર્ણવતા હસતા હસતા કહે 'મને બરાબર યાદ છે કે મારી દાઢી ખેચવાને લીધે નક્કી દિવસ તે અનિશય દુખી હતી!'

કુટુબમા જાય તો ત્યા પણ સસારીની ગભીરતા તેઓમીની મસ્તીથી અને બાળક જેવા તોફાનથી ક્યાની ક્યા અદશ્ય

થઈ જાય તેઓ સીધા રસોડા સુધી પહોંચી જાય અને પોતાની દાઢી આગળ કરીને કહે, 'આ મુસલમાનને તમારા પાકિસ્તાનમાં — (પાકનું સ્થાન—રસોડું) — દાખલ થવાની છૂટ છે ને? અભડાઈ તો નહિ જાઓ ને?' અને તરત જ આંખમીંચામણાં કરવા લાગી જાય અને જે કંઈ હોય એ નાના બાળકની માફક માગીને ખાવા મંડી જાય — સૂકો બાજરાનો રોટલો હોય કે પછી ગરમાગરમ ભજિયાં! કોઈ મુખવાસમાં લવીંગ આગળ ધરીને કહે: 'લો, ચાચાજી, લવીંગ.' તો ચાચાજી એ શબ્દ પર શ્લેષ કરીને કહે: 'હા, હા, Loving તો જોઈએ જ. એ વગર કેમ ચાલે?' કોઈ વળી મુખવાસમાં એલચી આપે તો કહે: 'હવે દુનિયામાં "એલચી" વગર રાજકારભાર ન ચાલે. માટે મારે પણ એલચીનું સ્વાગત કરવું જોઈએ.' કોઈ કહે: 'ચાચાજી, ચા લેશો?' તો ચાચાજી કહે: 'જરૂર. પણ હું રહ્યો "ચાચા" એટલે મારે તો બે પ્યાલા ચા જોઈશે.' ચાચાજીને ખાવામાં મરચું લગારે ન ચાલે, અને ક્યાંક ખાવામાં મરચું આવી જાય, ત્યારે એમને આંખમાં તીખાશને લીધે આંસુ આવી જાય. એ જોઈને કોઈ કહે: 'ચાચાજી, મરચું તો વધારે નથી પડ્યું ને?' તો ચાચાજી હસતા હસતા કહે: 'એ તો મારાં "સાસુજી" યાદ આવી ગયાં.'

પત્રોમાં પણ ચાચાજી એવો જ વિનોદ કરતા હોય. અહીં એક જ પત્ર ઉદાહરણ તરીકે બસ થશે. ૧લી એપ્રિલે તેઓશ્રીએ અમને એક વાર લખ્યું:

> 'આજે "એપ્રિલ ફૂલ ડે"! (અર્થાત્ જે દિવસે બધા મૂર્ખ બની જાય છે કે બીજાને મૂર્ખ બનાવે છે!) તેથી મેં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી: "પ્રભુ, મને મૂર્ખાઈ પ્રદાન કર. ચતુરાઈથી હું કંટાળી ગયો છું. પ્રભુ! મૂર્ખ બનીશ તો તને વધારે વહાલો લાગીશ.

તેથી મને મૂર્ખાઈ પ્રદાન કર, કૃપાળુ પ્રભુ!"
'અને પછી મેં મારી શિકલ અરીસામાં જોઈ
અને ખૂબ હસ્યો. અને મેં બૂમ પાડી જેથી પ્રભુ
સાંભળી લે: "હું મૂર્ખ છું! હું મૂર્ખ છું!"'

આવું આવું ઘણું બધું તેઓશ્રીના સંપર્કમાં — સમાગમમાં આવનારને જોવા — જાણવા મળે છે.

ચાચાજીનું સાચું સ્વરૂપ એ જ છે. તેઓશ્રી નાનામોટા સૌના પ્રેમાળ વડીલ — ગુરુજન — ચાચાજી જ છે. તેથી સૌ કોઈ દુઃખમાં, સંકટમાં, મુશ્કેલીમાં, મૂંઝવણમાં, હતાશામાં, અકળામણમાં ચાચાજી પાસે દોડી જાય છે અને પોતાના હૈયાનું દુઃખ, અકળામણ, મૂંઝવણ તેઓશ્રી આગળ ઠાલવવા માંડી પડે છે અને પૂ. ચાચાજી પણ વહાલસોયી 'મા'ની માફક ધીરજથી, પ્રેમથી, સહાનુભૂતિથી, આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે બધું સાંભળે છે અને દુઃખીઓના દુઃખને, અકળામણને, મૂંઝવણને હળવી કરી દે છે ચાચાજી આવે વખતે ભાગ્યે જ કશું બોલે છે કે માર્ગદર્શન આપે છે પરંતુ તેમના ચહેરા પર સહાનુભૂતિભરી, સમસંવેદનાત્મક રેખાઓ અંકાઈ જાય છે, મુખમાંથી ઊંડો નિશ્વાસ નીકળી જાય છે અને તેઓશ્રીનું હૈયું ભગવાનને પ્રાર્થના કરતું થઈ જાય છે — એના પ્રભાવથી જ દુઃખી માણસને અંદરથી સાંત્વના મળી જાય છે.

ચાચાજીનું પોતાનું સૌથી મોટું પ્રેરકબળ પ્રભુપ્રાર્થના જ છે. આપણી વાત સાંભળીને તેઓ એમ જ છેવટે કહેઃ 'પ્રભુને હું પ્રાર્થના કરીશ કે તમારું દુઃખ દૂર કરે.', 'હું આજે પ્રાર્થનામાં તમને યાદ કરીને પ્રભુના ચરણમાં અરજ ગુજારીશ' કોઈ કોઈ વાર ઊંડા નિશ્વાસ સાથે તેઓ ઘેરા અવાજે ફક્ત આટલું જ બોલી ઊઠે: 'મા'

આમ, પૂ. ચાચાજીના વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપવા જેવીએ નો પાર આવે એમ નથી. એમને પૂ. કાકાસાહેબે યથાર્થપણે જ કહ્યું છે અને અમે પણ નમ્રપણે કબૂલીએ છીએ કે, 'ચાચાજીના આ ગદ્યચરિત પર આ સંસ્મરણો એમના સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની પૂરી ઝાંખી કરાવતા નથી.'

આમ હોવા છતાં પૂ. ચાચાજી જેવા નમ્ર, મૂક પ્રભુભક્તની પાસેથી આટલું પણ અમે મેળવી શક્યા એ અમારું ધનભાગ્ય જ છે. અને આજે આ બધું અમે પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા છીએ એને પણ અમે પરમ સદ્ભાગ્ય જ સમજીએ છીએ. કારણ કે અમે જ્યારે જ્યારે આ સંસ્મરણોને છપાવવાની વાત પૂ. ચાચાજી આગળ મૂકતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ ના જ પાડતા અને કહેતા કે 'આમાં છપાવવા જેવું કશું નથી! મારી તો ઈચ્છા તમે એ ન છાપો એવી જ છે.' છતાં આ બાબતમાં પણ અમે બાળકની માફક હઠ લઈને બેઠા અને બેએક વર્ષ સુધી તપસ્યા પછી તેઓશ્રી પાસેથી સંમતિ મેળવી શક્યા છીએ.

અમે આ સંસ્મરણોનું નામ જુદી જુદી રીતે વિચાર્યું હતું પરંતુ પૂ. ચાચાજીએ કહ્યું કે, 'મારા જીવનમાં જે કંઈ બનવા પામ્યું છે એ પરમકૃપાળુ પ્રભુની કૃપાના કિરણને જ આભારી છે. પૂ. ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથે 'ગીતાંજલિ'માં ગાયું છે એમ હું તો કહું છું "I am only a flute of reed, My Master" — હું તો માત્ર વાંસળી જેવો છું. એમાં સૂર પૂરનાર પ્રભુ જ છે. એટલે તમારે આ સંસ્મરણોને નામ આપવું હોય તો 'પ્રભુકૃપા કિરણ' આપી શકો એમ છો. પછી તમારી મરજી.' અમને પણ પૂ. ચાચાજીની વાત ગમી ગઈ અને આ પુસ્તકનું નામ અમે 'પ્રભુકૃપા કિરણ' રાખ્યું.

વળી તેઓશ્રીની અને અમારી ઇચ્છાથી આ પુસ્તકને હરિઃ ૐ આશ્રમના પરમ પૂજ્ય મોટાના પવિત્ર ચરણકમળે અમે સાદર અર્પણ કરીએ છીએ

* *

કવર ઉપરનું સુશોભન સ્નેહીશ્રી હર્ષદભાઈ ભટ્ટે કરી આપ્યું છે, એમાં 'જયપ્રભુ'વાળો પૂ ચાચાજીનો સ્કેચ રૂપાયતનવાળા સ્નેહીશ્રી ધીરેનભાઈ ગાંધીએ શાંતિનિકેતનમાં દોરેલો એ પરથી લીધો છે પૂ ચાચાજીનો ફોટો બોરિવલી — મુંબઈ —ના કલ્પના સ્ટુડિયોના સ્નેહીશ્રી બાબુભાઈએ ખેંચેલો છે અને પૂ મોટા તથા પૂ ચાચાજીનો સંયુક્ત ફોટો સ્નેહીશ્રી જગનભાઈ મહેતાએ ખેંચેલો છે અહીં આ સૌ સ્નેહી ભાઈઓનો અમે આભાર માનીએ છીએ

પૂ. ચાચાજીનાં હિંદી ભજનો અમે ઉતારી લીધાં. પરંતુ અમને હિંદી એટલું બધું સારું આવડતું નથી, એટલે ભાઈશ્રી સોમેશ્વરજી પુરોહિતજીએ એ ભજનોને જોડણીની દૃષ્ટિએ સુધારી આપ્યાં, એ બદલ તેઓશ્રીનો અમે આભાર માનીએ છીએ

સ્નેહીશ્રી મોહનભાઈ પરીખે પણ સુરુચિ છાપશાળામાં એ સુંદર રીતે છાપી આપવા કબૂલ્યું, એ બદલ તેઓશ્રીનો તેમ જ સુરુચિ છાપશાળાનો અમે આભાર માનીએ છીએ

અને છેવટે, પરમ પૂજ્ય કાકાસાહેબે બધાં સંસ્મરણો વાંચી જઈને અમારી વિનંતીને સ્વીકારીને, જાપાનના પ્રવાસે જવાની ધમાલમાં હોવા છતાં વેળાસર વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી આપીને આ પુસ્તકની મૂલ્યવત્તા વધારી છે, એ બદલ તેઓશ્રીનો અમે ખૂબ ખૂબ આભાર માનીએ છીએ

[illegible] અમારા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમાંથી અમારા [illegible] ગુરુઋણ [illegible] પણ કેવી રીતે [illegible] થઈ શકાય એમ નથી પરંતુ [illegible] પૂરતું તો ગુરુચરણમાં નમન છે, ભક્તિભાવે અમારો આનંદ [illegible] — પત્ર પુષ્પ, ફળ, નૈવેદ્ય — ધરીને તેઓશ્રીને પ્રણામ કરીએ છીએ

૧લી જુલાઈ ૧૯૬૭

મુકુલ કલાર્થી
નિરંજના કલાર્થી

નમ્ર વિનંતી

સ્નેહી-મુરબ્બી મિત્રોને નમ્ર વિનંતી છે, આ પુસ્તક અમે છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એ અંગે મૂડીરોકાણ કરવું પડ્યું છે તેથી કૃપા કરી આ પુસ્તકને અપનાવવામાં સહાય કરશો તો અમને મોટી રાહત મળી રહેશે

. ધન્યવાદ

શ્રી ગુરુદયાળજી મલ્લિક ચાચા વિશે મેં કોઈને મોઢે કશું સાંભળ્યું ન હતું. એમના લેખો વાંચ્યા નહોતા કે એમના ગીતો સાંભળ્યાં નહોતા. એવે વખતે એમના પ્રથમ દર્શન થયા. તરત એમના પ્રત્યે આકર્ષાયો અને એનું કારણ શોધવા લાગ્યો. એમના સફેદ વાળ અને દાઢી આકર્ષક હતાં ખરાં, પણ તેટલું જ એ આકર્ષણ ન હતું. બીજો કોઈ શબ્દ જડતો નથી એટલે કહું છું કે એમના વ્યક્તિત્વનું એ આકર્ષણ હતું. અને ફૂલોમાંથી જેમ સુગંધ ચારેકોર ફેલાય છે તેમ એ વ્યક્તિત્વમાંથી એ આકર્ષણ ફેલાતું હતું. તેથી જ એમનો પહેલો મેળાપ રીતસરનો યાદ રહ્યો છે.

આજે જ્યારે અમારો મેળાપ થાય છે ત્યારે હું કાંઈક અકળાઉં છું અને છતાં એ મેળાપને હૃદયથી ચાહું છું કારણ એ છે કે જ્યારે ચાચાજી મળે છે ત્યારે જબરદસ્તી મારો હાથ પકડી એ પોતાના માથા ઉપર રાખે છે નમ્રતાની એમની એ સાધના હશે. પણ મને એની અકળામણ થાય છે. અને છતાં ચાચાજીનો પ્રસન્ન ચહેરો અને અકૃત્રિમ આત્મીયતા જોઈ રાજી પણ થાઉં છું.

એક વખતે અમે એમને થોડા ભજનો ગાઈ સંભળાવવા કહ્યું. અને એમણે પણ મુક્ત મને કેટલાયે ભજનો ગાઈ સંભળાવ્યા.

ભજનોની ભાષા અથવા શૈલી હું બરાબર સમજું નહિ, એટલે સુધી ભજનોથી હું ભાગ્યે જ ગદ્ગદ થાઉં છું પણ ચાચાજીને તન્મય થઈને ગાતા જોઈ હું એ વાતાવરણમાં પહોંચી જાઉં છું અને ભજનો બોલ્યા પછી પણ એમનું એ વાતાવરણ મને ઘેરી રહે છે

પછી જ્યારે એમના કેટલાક લેખો અથવા ગદ્યગીતો અંગ્રેજીમાં મે વાચ્યા, એમનું ભાષાપ્રભુત્વ અને એમની ભાવનાની ઉચ્ચ ભૂમિકાનો પરિચય થયો, ત્યારે ચાચાજીના વ્યક્તિત્વનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ આવ્યો

મે પ્રારંભમાં કહ્યુ કે ગુરુદયાળજીના પ્રથમ દર્શન થયા તે પહેલા મે એમનું નામ પણ સાભળ્યુ ન હતુ પણ અત્યારે યાદ આવે છે કે ગુરુદયાળજી વિશે શ્રી જમનાલાલજી આગળ કાઈક બોલતા મે દીનબંધુ ઍન્ડ્રૂઝને સાભળ્યા હતા કે શાંતિનિકેતનમા તેઓ એક શિક્ષક છે વગેરે પણ એ વાતોની મારા ઉપર કશી અસર થયેલી નહિ

ગુરુદયાળજી અધ્યાત્મમાર્ગના પથિક છે એ માર્ગની એમણે ઠીક ઠીક યાત્રા કરી છે મુકામે પહોચ્યા પણ હશે, પૂરા પહોચ્યા ન હોય તોયે મુકામની ઝાખી એમને થઈ જ છે કેમ કે એની મસ્તી એમના ચહેરા પર અને એમના વર્તનમા દેખાઈ આવે છે

પણ એવી મસ્તીથી આપણને શુ? એ જાણે અને એમનો એ આનંદ કે વિરહ જાણે પણ ગુરુદયાળજી સ્વભાવે ભાવુક-ભક્ત છે અને એમની એ ભક્તિ-ભાવના ખરેખર ચેપી છે એ ભક્તિ-ભાવનાના વેગ અને આક્રમણ તળે એમની વિદ્વત્તા, એમનુ જ્ઞાન અને દુનિયાનો વિશાળ અનુભવ બધુ દબાઈ જાય છે, દબાઈ જાય છે અને કેવળ પ્રભુનો આશક — ભક્ત જ આગળ તરી આવે છે

એવા ભક્તો પોતાને વિશે ભાગ્યે જ વિશેષ બોલતા હોય છે પણ ભક્તના ભક્ત આગળ એવા લોકોનુ કશુ ચાલતુ નથી અને પ્રેમાળ પ્રશ્નોની અસર તળે તેઓ ખીલે પણ છે ભાઈ મુકુલ કલાર્થી અને ચિ નિરંજનાને ધન્યવાદ ઘટે છે કે તેઓ જાતજાતના પ્રશ્નો પૂછીને ચાચાજી પાસેથી આત્મચરિત પર મજાની વિગતો મેળવી શક્યા છે

માણસ પોતાની મેળે આત્મકથા લખે છે ત્યારે અમુક ઢગે પોતાની જાતને ઓળખાવવા માગે છે પણ જ્યારે પ્રશ્નોના જવાબમા માણસ બોલે છે ત્યારે જેવા પ્રશ્ન પૂછનાર, તે જાતની માણસના જીવનની વિશિષ્ટ બાજુ પ્રગટ થાય છે તેથી ચાચાજીના આત્મચરિત પર આ સસ્મરણો એમના સપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની પૂરી ઝાખી કરાવતા નથી

ફૂલદાનીમા ગોઠવેલા ફૂલોના ગુચ્છા ઉપરથી આપણને માળીની અભિરુચિનો પરિચય થાય છે પણ સમસ્ત બગીચાનો નથી થતો, એવી જ રીતે અહીં થયુ છે પ્રશ્નકર્તાઓએ જે જાતની જિજ્ઞાસા સેવી તે જાતના અને તેટલા પૂરતા ચાચાજી અહીં દેખા દે છે એમનુ વ્યક્તિત્વ આથી વિશેષ છે એટલુ તો આપણે સહેજે જાણી શકીએ છીએ

જ્યા અધ્યાત્મના ક્ષેત્રની વાત આવી ત્યા ગૂઢ અનુભવોનો ઉલ્લેખ આવવાનો જ અને ગૂઢ અનુભવો પાછળ પાછળ ચમત્કારો તો આવવાના જ અને આખી દુનિયામા સામાન્ય માણસ એવુ પાણી છે કે એને અધ્યાત્મ કરતા ચમત્કારનો જ વધારે રસ હોય છે અને આગળ જતા આવા ચમત્કાર મારફતે જ ભોળી દુનિયાને અધ્યાત્મનો પરિચય અને એની પ્રતીતિ થાય છે ગમે તે ધર્મના મહાન ગ્રથો લો, લેખકોને પોતાની અભિરુચિ પ્રમાણે જાતજાતના ચમત્કારો નોંધી રાખવાનુ અથવા ઉપજાવી કાઢવાનુ

હોય તો હે ભગવાન! એવું કરજે કે મને એની ખબર ન પડે' આખ્યાયિકા કહે છે કે ભગવાને એમ ગોઠવ્યું કે એ સંત રસ્તા પરથી પસાર થતો હોય અને એની છાયા આગળ નહિ પણ પાછળ પડતી હોય, પછી એ છાયામાથી પસાર થતા લોકો રોગમુક્ત થતા હતા. લોકો એ સંતની પ્રાર્થના અને સિદ્ધિ વિશે જાણતા હતા તેથી ચુપચાપ એની પાછળ જઈને એની છાયામાથી પસાર થતા, પણ થયેલા લાભ વિશે એ સંત આગળ ઉલ્લેખ સરખો કરતા નહિ ભોળા ભક્તોના ખ્રિસ્તી સાહિત્યમા લોકોએ પાડેલું એ સંતનું નામ નોંધાયું છે—'The Saint of the Holy Shadow'

એમ પ્રસ્તુત સંસ્મરણોમા ચાચાજીએ પોતાની પ્રારંભિક સ્થિતિ, આગળની અકળામણ અને છેલ્લો નિર્ણય સુંદર રીતે બતાવ્યો છે

મલ્લિકજી એક સૂફી સંત પાસેથી ગૂઢ શક્તિઓ મેળવવાનો એક મંત્ર માગે છે (પૃ ૬૩ જુઓ) એ સાધના પોતે પૂરી કરી શક્યા નહિ છતા થોડાક ચમત્કારો થવા લાગ્યા એમાથી અહંકાર પણ જાગ્યો એટલે અકળાઈને એમણે એ શક્તિઓ મંત્રના સ્વામી ભગવાનને પાછી સોંપી દીધી (હજી કાંઈ શક્તિઓ રહી હોય તો એ આપણા પવિત્ર છાયાના સંત જાણતા નથી!) ચમત્કારની બાબતમા ચાચાજી જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે તે ઘણું મહત્ત્વનું હોઈ એમના જ શબ્દોમા અહીં ટાંકીશું

'એક દિવસે એક ફકીર ઘર પાસેના રસ્તા પરથી ગીત ગાતો પસાર થયો તે ગીતનો અર્થ હતો, "સાધકોની સિદ્ધિઓ એ નૃત્યકારના નખરાઓ જેવી છે તેથી તે પોતાનું બાહ્ય રૂપ દેખાડે છે એવા નખરાઓ અને સાચા નૃત્યમા જમીન આસમાનનો ફેર છે'

'તે દિવસથી મેં પણ સિદ્ધિ મેળવવાની મે ઇચ્છા નથી રાખી

દેખાય છે. એમની નિખાલસતા, એમની નમ્રતા અને સત્ય શું છે એનો નિર્ણય કરતી વખતે દરેક જાતની સાવચેતી રાખવાનો એમનો આગ્રહ, એ એમની સાધુતા સંત કોટીની છે એ વિષે શંકા નથી

ચાચાજીની માતુશ્રીએ બીજી એક બહેનને બચાવવા માટે પ્રભુ પાસેથી પોતાનુ મરણ માગી લીધુ એ પ્રસગ વાચતાની સાથે યદ આવ્યું કે દિલ્હીના બાદશાહ બાબરે પણ પોતાના દીકરા હુમાયુને બચાવવા સારુ એનુ મરણ આ જ રીતે માગી લીધુ હતુ.

દરેક વાચક ગુરુદયાળજીના જીવનમાથી બોધ અને પ્રેરણા લઈ શકે એવી કેટલીયે મહત્ત્વની વાતો આ સંસ્મરણોમા છે. એ બધી અહીં તારવી આપવાની જરૂર નથી. વાચક ચાચાજીના શબ્દોમા જ તે તે પ્રસગના વાતાવરણમા એ જોઈ લે એ જ બરાબર છે.

તેત્રીસમા પ્રકરણમા એમણે પોતાની જીવન-સાધનામા કામવિકાર ઉપર વિજય મેળવવાના પ્રયત્નમા કેવા કેવા અનુભવો થયા એ નિખાલસતાથી લખ્યુ છે. એમનુ આખું જીવન જોતા એ નિર્વિકારી, સીધુ અને સરળ દેખાય છે સામાન્ય માણસ કરતા પણ એમની કામવાસના પ્રથમથી ઓછી હતી એ જ વસ્તુસ્થિતિ છે. એક જ વાર વિવાહ કરવાની ઇચ્છા થઈ હતી તે પણ પરોપકારને અર્થે! એ આપણે જાણીએ છીએ એટલે જ કામવિજયની બાબતમા એમણે જે પોતાનો અનુભવ રજૂ કર્યો છે તેનુ વિશેષ મહત્ત્વ છે. બીજા એક સતે પણ કહ્યુ છે: 'જાતજાતના વિકારો ઉપર વિજય મેળવ્યા છતા કામવિકાર સહેજે કાબૂમા આવતો નથી.' અને શાસ્ત્ર તો કહે જ છે કે, બ્રહ્મપ્રાપ્તિમા સૌથી મોટો અતરાય કામવિકાર જ છે.

काम अेव मनुष्याणा विघान ब्रह्मबोधने।

(વિઘાન એટલે આડે આવનારી વસ્તુ; અંતરાય.)

અને એમા આશ્ચર્ય શુ ? શરીરની ઉત્પત્તિ જ જન્મ આપનાર માબાપની કામવાસનામાથી છે ત્યારે એ શરીર કામોપભોગ માગે એમા આશ્ચર્ય શુ ? પણ આશ્ચર્ય અને પ્રેરક વસ્તુ એ છે કે એ શરીરમા વસતા આત્મા પાસે અદમ્ય કામવિકાર ઉપર પણ ખાતરીથી વિજય મેળવવાની અદ્ભુત શક્તિ છે અને તે શક્તિ દેહદમનથી કેળવાય છે એમ નથી 'સાધના અને શારીરિક બાધા' એ પ્રકરણ આ રીતે અત્યત મહત્વનુ છે અને મશ્રુવાળાજી વિશે આદર ઉપજાવે છે

કામવિકાર ઉપર વિજય મેળવવાના અસખ્ય ફાફા માર્યા પછી જ્યારે તે દૈવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સાધક નમ્ર થઈ કહે છે કે, આ કઈ મારી પોતાની શક્તિ નથી એ તો કરુણાધામ ભગવાનની કૃપા જ છે અનુભવી કહે છે કે એ કરુણામય ભગવાન આપણો પોતાનો અતર્યામી જ હોય છે એની જ કૃપાથી એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે કબીર સહજ સમાધિના જે વર્ણન કર્યા છે એવા જ વર્ણનો સહજ નિર્વિકારિતાના કરી શકાય, એવો એ અનુભવ હોય છે ભગવાન શુકદેવ અથવા ઈસા મસીહ જેવી વિરલ વ્યક્તિઓ તો જન્મતઃ જ નિર્વિકારી હોય છે, એ પણ નોધવા જેવી વસ્તુ છે શાસ્ત્રો એને અનેકજન્મસસિદ્ધ વસ્તુ કહે છે એની બીજી ઉપપત્તિ નથી

માણસને કેટલાક સસ્કારો માબાપો પાસેથી અથવા કુળપરપરામાથી મળે છે કેટલાક સસ્કારો, આ જાતના નહિ પણ એના પોતાના પૂર્વજન્મના હોઈ, આત્મિક વારસામાથી મળેલા ગણાય કેટલાક સસ્કારો કેળવણી દ્વારા અને આસપાસના સમાજ પાસેથી મળેલા હોય છે અને કેટલાક સસ્કારો તો અમુક સાધુ-સતોએ અનુગ્રહ તરીકે આપેલા હોય છે આચાર્યના અનુભવ-સમૃદ્ધ આધ્યાત્મિક જીવનમા આવા સસ્કારો કયા કયાથી ? વા

એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. અને એમણે પોતાની ઉત્કટ સાધના દ્વારા કયા ફેળવ્યા એ તો તેઓ પોતે કહે જ નહિ. આપણે એટલું જ જાણીએ છીએ કે એમને સંતવાણીનો સમાગમ પ્રથમથી જ મળ્યો હતો. રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજી જેવા યુગપુરુષોની અસર તળે તો ઘણા લોકો આવ્યા. જેની જેટલી અને જે જાતની શક્તિ હોય તેટલું જ તેમાથી તેઓ મેળવવાના અને ખીલવવાના. એવો અનુગ્રહ આપણા ચાચાજીએ મુક્ત કંઠે સ્વીકાર્યો છે અને એમની વિશેષતા એ કે સંકુચિત ધર્માભિમાન અથવા એકાંગિતા ન હોવાથી એમણે સૂફી સંતો અને એમના તત્વજ્ઞાનનો સંપર્ક પણ ખેડ્યો અને ખ્રિસ્તી સમાજના આધ્યાત્મિક લોકો સાથે પણ આત્મીયતા સાધી.

ઈસાઈ ધર્મના ક્વેકર લોકો શાંતતાવાદી અને અધ્યાત્મપરાયણ ખરા. ખ્રિસ્તીઓમાં જે સંકુચિતતા અચૂક હોય જ છે તે તેમનામા પણ હતી. એમની એ પંથાગ્રહ અને પંથપરાયણતા ઓગળી નાખવા જેટલી ઉત્કટતા ચાચાજીએ બતાવી એ કાંઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ ન ગણાય. (મૉરલ રી-આર્મામેન્ટવાળા ઑક્સફર્ડ ગ્રૂપના ટોળામા પણ પ્રથમ પ્રથમ ખ્રિસ્તી ધર્મ સુધી મર્યાદિત રહેવાની સંકુચિતતા હતી. પણ એમની પ્રચાર-પરાયણતા જ એમની મદદે આવી. અને હવે તેઓ ઈસાઈ ધર્મના કુંડાળાની બહાર આવીને વિશ્વધર્મી બન્યા છે. યુગસ્વામી ભગવાનની જ એ લીલા હોઈ શકે છે.)

જેઓ સાચા અધ્યાત્મમાર્ગી ભક્તો હોય છે તેમની ન્યાત હવે ધર્મના વાડાની અંદર રહી શકતી જ નથી. અમારી રૈહાના ચુસ્ત મુસલમાન છે. હજરત મહમ્મદ પયગંબરને પોતાના પિતા અને રહનુમા માને છે. પણ સાથે સાથે કહે છે કે, 'બાકીના બધા નબીઓ, પયગંબરો, પ્રોફેટો સારા ચાચા થાય છે. એમને હું પરાયા ગણી શકતી જ નથી. અને આ બધા રહનુમાઓ, એક કુટુંબી હોવાથી, એકબીજાના કાર્યમા હંમેશા મદદગાર હોય છે. એમનામા આપ-

પરભાવ હોઈ જ ન શકે ' સ્વ પરભાવ અને અધ્યાત્મ-જીવન એનો મેળ ખાઈ જ ન શકે. અને તેથી જ રૈદાના પાસે સત્સંગ માટે જે કોઈ આવે છે તેમને તેમના જ તે તે ધર્મની સાધના તે સૂચવે છે

મારો પોતાનો વિશ્વાસ છે કે અત્યાર સુધી ભગવાને દરેક દેશને અને દરેક જમાનાને એક એક રહનુમા આપ્યો. હવે ભગવાન એ બધાનુ સમેલન કરવા માગે છે. અભિમાની શિષ્યોએ પોતપોતાના ગુરુની ભક્તિ કરવા જતા બીજાઓની ઉપેક્ષા કરી, અનાદર કર્યો. દયાળુ ભગવાને અત્યાર સુધી એ બધુ દરગુજર કર્યું. આજની યુગપ્રેરણા કહે છે. 'મુક્તિ એટલે સર્વમુક્તિ, સાધના એટલે સર્વસાધના. અનુયાયી થવુ હોય તો બધાના એકસામટા અનુયાયી થાઓ. બધાને ઓળખો બધાને અપનાવો તો જ કૃતાર્થ થઈ શકો '

આપણા સાચાજીને એ જ દીક્ષા મળેલી છે તેથી તેમની નજર શુદ્ધ અને યુગાનુકૂળ છે અને તે વધવાની જ. આ સ્મરણોની ચોપડીમા અને એને અંતે આપેલા ભજનોમા સર્વાનુકૂળ જીવન પાથેય ભર્યુ છે વાચકને એમની જીવનયાત્રામા એ પાથેય પુષ્ટિ અને તુષ્ટિ આપો એ જ પ્રાર્થના

૨૫-૬-૬૭ काका कालेलकर

Silence is a stream, not a statue.
Silence is a sign-post, not a shrine.
Silence is the language of the stars and the seas and the sky.
Silence is the unity of sensibility and the sensibility of unity.
Silence is the script of the Soul as well as her scripture.
Silence is the whisper of God's voice.
Silence is the hint of the hue and harmony of His vision.
Silence is the secret creation, the creation of the secret and the sacred.
Silence is the love of infinity, the infinity of love.
Silence is the Everlasting yea of the ages: 'I am.'
Silence is the warp and woof of the wisdom of the Spirit.
Silence is the shorthand of the splendour of the Soul.
Silence is Love's speech in code.
Silence is God's footstool as well as His face and His fane.

Silence is the transcript of the soul of Truth. and of the truth of the Soul.

Silence is the lord of Logic and the logic of the Lord.

Silence is the empathy and embrace of the Eternal.

Silence is the song of the Spirit and the spirit of Song.

Silence is the burning bush wherein is revealed the light of Love and the love of Light.

Silence is the praise and prayer of Truth.

Silence is the science and art of aspiration and achievement.

Silence is the sunlight of the Soul, the shadow of the Oversoul.

Silence is the Himalayas of the Holy and the Whole.

Silence is the mother and matrix of Meditation, Maditation is the matrix and mother of Silence.

Silence is the spring and sustenance of simplicity, sincerity and self-reliance.

Silence is the 'Open Sesame' to self-effacement.

 / G. M.

અનુક્રમણિકા

અનુ-ક્રમણી

પૂ. ચાચાજીના ગુજરાતી હસ્તાક્ષર

પૂ. ચાચાજીમા આત્મીયતાનો ભાવ અદ્ભુત છે. પત્રવ્યવહારમા પણ તેઓ આત્મીયતા—સ્વજનભાવ જાળવવા માટે આપણી ભાષામા જ ઘણુ કરીને લખતા હોય છે. આમ, અમને તેઓ ગુજરાતીમા પત્રો લખે છે. અહીં સામે પાને તેઓશ્રીના હસ્તાક્ષરમા પત્ર આપ્યો છે. અમારી ચાર વર્ષની નાનકડી ગઝાને પણ બાળ-ભાષામાં કંઈક લખ્યું છે.

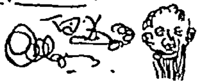
Kamuli (H.P.)
10 7 '67

ચિ. વ્હાલી વ્હાલી પુષ્પા, અને વ્હાલું
પુષ્પાનાં બા એમ બાપુ — આપ સૌને
સપ્રેમ નમસ્કાર! પ્રભુકૃપાથી આપ સૌ
કુશળ હશો.

આપના પત્ર 4.7.67 ના એને સાથે
"પ્રભુપ્રસાદ" ના સાલ "ઉર્મિ" બને 8.7.67
એ મળ્યા. આનંદ! આભાર! એક-
જ "ઉર્મિ" વાંચી ગયો. આંખોમાં
આંસુ આવી ગયાં! હું વધારે નહિ કહી
શકું એમ કહીને પછી જ "ઉર્મિ" મૂકી
દીધાં. આપની અગાધ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા
અને એક નિષ્ઠા માટે મારા પ્રભુની
પ્રેમ અમૂલ્ય ભક્તિ છે, ધન્યવાદ.

પૂ. કાકાસાહેબે "પ્રભુકૃપા/પ્રસાદ"
માટે મસ્તાના લખાણો આપ્યાં છે, આપનાં
લખાણો. તેનાથી હું સાચે જ ધન્ય થયો.

લિ. ચાચાજી
ચિ. પુષ્પાને પત્ર:

કૃપા કરી જીવતા રાખે અને મારી પ્રાર્થનાના બદલામા પ્રભુ જો મારુ પોતાનુ જીવન માગે, તો એ હું ખુશીથી તેના ચરણકમળમા ધરી દેવા સદા તત્પર રહીશ મારા બચ્ચાઓ મોટા થઈ ગયા છે તેથી જો હું મરી જાઉ તો તેમના બાપુને ખાસ કઈ અગવડ નહિ પડે'

બાના મોટા બહેન એટલે કે મારા મોટા માસી ડેરા ઇસ્માઇલખાનથી લગભગ એકસો માઈલ દૂર આવેલા એક ગામમા રહેતા હતા

મારા મામાએ ત્યા જવાનુ કર્યું, એટલે મારા બા કૅમ્પમા રહેવા જવા તૈયાર થયા તેથી તેમણે મારી નાની બહેનને અને મને કોઈ સ ગાથની સાથે સિકારપુર મોકલી દેવાનુ ગોઠવ્યુ

બા અમને ડેરા ઇસ્માઇલખાન શહેરના છેડે સુધી મૂકવા આવ્યા

બાની વિદાય લેતી વખતે અમે રડવા લાગ્યા, ત્યારે બાએ અમને બ નેને વળગી પડીને આશ્વાસન આપતા કહ્યું

'મારા વહાલાઓ, હુ તમને પાછી જલદી મળીશ તમારી મામી જેવી સારી થઈ જશે કે તરત જ હુ સિકારપુર ચાલી આવીશ'

અહીં હુ કહી દઉં કે, મારા પિતાશ્રી* તે વખતે

* [illegible] નામ શ્રી [illegible], પિતાશ્રીનુ નામ શ્રી [illegible]

૧
જન્મદિન અને પાવન સ્મૃતિ

ચાચાજી, આપનો જન્મ ક્યાં અને કઈ સાલમાં થયો હતો? એ સમયની કોઈ વિશેષ સ્મૃતિ આપને યાદ છે ખરી?

મને કહેવામાં આવ્યું છે કે, મારો જન્મ સાતમી મે ૧૮૯૬ને રોજ હાલ પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં આવેલા ડેરા ઇસ્માઇલખાનમાં થયો હતો.

પરંતુ બહુ ચોક્કસપણે હું નથી કહી શકતો કે, આ તારીખ સાચી છે. પણ મેં આ તારીખને સ્વીકારી લીધી છે.

તેનું એક વિશેષ કારણ છે.

જ્યારે હું અગિયાર વર્ષનો હતો, ત્યારે ૭મી મે ૧૯૦૭ના દિને મારાં માતુશ્રી પરલોક સિધાવ્યાં હતાં!

જે સંજોગોમાં મારાં બા પરલોકવાસી થયાં એની ઊંડી છાપ મારા જીવન પર પડેલી છે.

૧૯૦૭નો એપ્રિલ મહિનો હતો. હું અને મારી નાની બહેન અમારાં બા સાથે ડેરા ઇસ્માઇલખાનમાં

હતાં. મારા મોટાભાઈ પોતાની પરીક્ષા પાસ કરીને મારા મોટા કાકાને ત્યાં ગરમીની રજાઓ પસાર કરવા માટે વહેલા ચાલી ગયા હતા. તે વખતે મારા મોટા કાકા સિંધમાં આવેલા સિકારપુરમાં એક બેંકના મેનેજર હતા.

અચાનક એપ્રિલ માસની અધવચ્ચે શહેરમાં પ્લેગનું ભયાનક રૂપ ફાટી નીકળ્યું. આખું શહેર ખાલી કરવામાં આવ્યું. જે લોકો આજુબાજુનાં ગામોમાં અથવા નાનાં શહેરોમાં પોતાનાં સગાંવહાલાંઓ કે મિત્રોને ત્યાં રહી શકે એમ હતા તેઓ ત્યાં ચાલ્યા ગયા. દરદીઓ માટે શહેરથી સાત માઈલ દૂર એક કૅમ્પ ઊભો કરવામાં આવ્યો. દરેક દરદીની સાથે એક જ સગું રહી શકે એવો કૅમ્પનો નિયમ હતો.

મારાં નાનાં મામી આ ભયાનક રોગમાં સપડાઈ ગયાં. તેમને એક ધાવણું બાળક હતું.

'જો એની મા મરી જાય, તો એ નાના બચ્ચાની કોણ સંભાળ લેશે?' એવી ચિંતાથી મારા મામા બહુ દુઃખી થતા હતા.

આ જોઈને મારાં બાએ એમને કહ્યું :

'ભાઈ, આટલી બધી ચિંતા શું કામ કરો છો? તમે બાળકને લઈને આપણી મોટીબહેનને ત્યાં જાઓ. હું ભાભીની સેવાચાકરી કરવા માટે કૅમ્પમાં રહીશ. પ્રભુને હું રાતદિવસ પ્રાર્થના કરીશ કે, બાળકને ખાતર ભાભીને

કૃપા કરી જીવતાં રાખે અને મારી પ્રાર્થનાના બદલામાં પ્રભુ જો મારું પોતાનું જીવન માગે, તો એ હું ખુશીથી તેનાં ચરણકમળમાં ધરી દેવા સદા તત્પર રહીશ. મારાં બચ્ચાંઓ મોટાં થઈ ગયાં છે. તેથી જો હું મરી જાઉં તો તેમના બાપુને ખાસ કંઈ અગવડ નહિ પડે.'

બાનાં મોટાં બહેન એટલે કે મારાં મોટાં માસી ડેરા ઇસ્માઇલખાનથી લગભગ એકસો માઈલ દૂર આવેલા એક ગામમાં રહેતાં હતાં.

મારા મામાએ ત્યાં જવાનું કબૂલ્યું, એટલે મારાં બા કૅમ્પમાં રહેવા જવા તૈયાર થયાં. તેથી તેમણે મારી નાની બહેનને અને મને કોઈ સંગાથની સાથે સિકારપુર મોકલી દેવાનું ગોઠવ્યું.

બા અમને ડેરા ઇસ્માઇલખાન શહેરના છેડે સુધી મૂકવા આવ્યાં.

બાની વિદાય લેતી વખતે અમે રડવા લાગ્યાં, ત્યારે માએ અમને બંનેને વળગી પડીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું :

'મારાં વહાલાંઓ, હું તમને પાછી જલદી મળીશ. તમારી માસી જેવી સારી થઈ જશે કે તરત જ હું સિકારપુર ચાલી આવીશ.'

અહીં હું કહી દઉં કે, મારા પિતાશ્રી* તે વખતે

* બાનું નામ શ્રી તેજસ્વિની; પિતાશ્રીનું નામ શ્રી નારાયણદાસ.

બલુચિસ્તાનમાં આવેલા કવેટામાં સરકારી નોકર હતા. તેમનું કામ એવી જાતનું હતું કે તે કરવા માટે વરસમાં લગભગ દસ મહિના તેમને ઘોડા પર કે ચાલતાં મુસાફરી કરવી પડતી. તેથી બા અને અમે — બે ભાઈઓ અને બહેન — વધારે વખત ડેરા ઇસ્માઇલખાનમાં રહેતાં.

કૅમ્પમાં રહીને બાએ મામીની અજબ સેવા કરી. પરંતુ સેવા કરતી વખતે જેટલી વાર બનતું તેટલી વાર બા અંદર પોતાના હૈયામાં પ્રભુને એવી પ્રાર્થના કરતાં કે,

'હે કૃપાનિધાન! મારી ભાભીને તું દીર્ઘાયુષ બક્ષ. મને તું બેશક, જો તારી એવી ઇચ્છા હોય તો, બોલાવી લે!'

બાની આ પ્રાર્થના સફળ થઈ.

થોડા દિવસ પછી મામી સાજાં થઈને અમારી મોટી માશીને ઘેર ગયાં. પણ મારી બાએ પ્રાણ ત્યાગ્યો!

પ્લેગનો રોગ એમને લાગુ પડ્યો. એમની હાલત ત્રણચાર દિવસમાં જ બહુ ગંભીર થઈ ગઈ.

પરંતુ બા આટલાં બધાં બીમાર પડી ગયાં છે એની ખબર અમને સિકારપુરમાં કોઈને આપવામાં આવી નહિ. તેથી અમે બા આવતી કાલે આવશે એવી રોજ આશા રાખીને એમની આતુરતાથી રાહ જોયાં કરતાં હતાં.

૨

બાના અવસાનની આગાહી

ચાચાજી, બાના અવસાનના સમાચાર આપને ક્યારે આપવામા આવ્યા?

એની પણ વાત અજબ છે

મે મહિનામા સિકારપુરમા ગરમી બહુ સખત પડે છે તે રાતે બધા છત પર ખુલ્લામા આકાશની નીચે સૂતા હતા

સાતમી મેને દિવસે ઊઠતા જ મને એમ લાગ્યુ કે, મારી બા આ દુનિયામા હવે નથી!

તેથી હુ જોરશોરથી રડવા લાગ્યો

મારુ રુદન સાભળીને મારા કાકાને ગુસ્સો આવ્યો અને તેમણે મને એક લપાટ મારીને કહ્યુ 'તું કેવો અપશુકનિયાળ છે! સવારે ઊઠતા પ્રભુનુ નામ લેવાનુ હોય કે રડવાનુ હોય?'

પણ મારુ રડવાનુ કેમે કરી બધ થાય જ નહિ

એટલે કાકાએ ચિડાઈને પૂછ્યું: 'તો પછી છે શું? કંઈ પેટમાં-બેટમાં દુઃખે છે કે શું?'

રડતાં રડતાં મેં જવાબ આપ્યો:

'મારી બા ગુજરી ગઈ છે!'

એ સાંભળીને તેમણે મને બીજી એક લપાટ મારી. તેમણે કહ્યું:

'મને તો કોઈએ એવી ખબર નથી આપી કે તારી બા બીમાર છે અને તું કહે છે કે તે મરી ગઈ છે! છાનોમાનો સૂઈ જા. એવી અપશુકનભરેલી વાત કોઈ દિવસ કરતો નહિ.'

આ સાંભળીને હું ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો અને ડૂસકાં ભરતો પાછો સૂઈ ગયો.

પણ પાંચ કલાક પછી મારા કાકા પોતાની ઑફિસમાં, જે ભોંયતળિયે હતી, અગિયાર વાગ્યાને શુમારે ગયા, ત્યારે તેમને એક તાર મળ્યો. એમાં એવું લખેલું હતું કે,

'ગુરુદયાલનાં બા આજ સવારે ગુજરી ગયાં છે.'

એ તાર મારા પિતાશ્રીએ ડેરા ઇસ્માઈલખાનથી કર્યો હતો.

જ્યારે બાની બચવાની આશા ન હતી, ત્યારે દાકતરોએ તાર કરીને મારા પિતાશ્રીને બોલાવી લીધા હતા.

જ્યારે ત્રણ દિવસની મુસાફરી પછી મારા પિતાશ્રી ડેરા ઇસ્માઇલખાન પહોંચ્યા, ત્યારે બાની નાડી બહુ જ ધીમી પડી ગઈ હતી!

પિતાશ્રીને જોઈને બાએ પિતાશ્રીનાં ચરણ સ્પર્શ્યાં અને કહ્યું :

'હું જાઉં છું. બચ્ચાંઓને સંભાળજો. જે કંઈ ભૂલ જીવનમાં મેં કરી હોય તો તે ક્ષમા કરજો.'

એટલું કહીને બાનો શ્વાસ બંધ પડી ગયો!

૩

બાના અવસાનના સંસ્કાર

ચાચાજી, આપના માતુશ્રીના આવા અદ્ભુત અવસાનથી આપના જીવન પર કશા ખાસ સંસ્કાર પડ્યા છે ખરા?

બાના અવસાનથી બે વિચારો મને આવ્યાઃ

એક તો એ કે, સાચી લાગણીપૂર્વક કરેલી પ્રાર્થનામાં કેટલું બળ હોઈ શકે છે;

અને બીજું એ કે, માણસની અંદર એક એવી વિભૂતિ કે શક્તિ છે જે કાળ, સ્થાન વગેરેને પાર કરીને જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે જુએ છે અને જાણે છે.

એવી રીતે નાનપણથી પ્રભુ અને પ્રાર્થનામાં મારો વિશ્વાસ સરળતાથી દૃઢ થઈ ગયો.

એવા દૃઢ વિશ્વાસની જીવતી-જાગતી પ્રતિમા મારી બા હતી, તેથી જ એવા વિશ્વાસનું બીજ મારી ચેતનામાં સહેલાઈથી પડી ગયું એમ મને લાગે છે.

એક બીજો સંસ્કાર પણ માના અવસાન અને

એમતા જીવનથી પડી ગયો છે. અને તે એ છે કે, સ્ત્રીના માતૃત્વમાં પ્રભુનું પ્રભુત્વ અને પ્રેમ બંને અસાધારણ રીતે પ્રતિબિંબિત છે.

તેથી દરેક સ્ત્રીમાં માનું રૂપ જોવાની દૃષ્ટિ મારી ખૂલે એવી પ્રાર્થના હું આજ સુધી કરતો આવ્યો છું. વારંવાર આ સત્યને દુર્બળતાને કારણે હું ભૂલી ગયો છું. પણ હું નમ્રતાપૂર્વક પ્રભુને સાક્ષી રાખીને જરૂર કહીશ કે, મારું ધ્યેય માતાના રૂપમાં પ્રભુને અને પ્રભુના રૂપમાં માતાને જોવાનું મારી આંતરિક ચેતનાથી કદી લુપ્ત નથી થયુ.

એ જ કારણ હોઈ શકે છે કે, જ્યારે એક દિવસે લાહોરની એક નિશાળમાં જ્યાં હું ભણતો હતો, એના એક શિક્ષક બ્રહ્મચર્ય એ શું છે એ વિશે સમજાવતાં એવું એક વાકય બોલી ગયા કે, 'બચ્ચાઓ, તમે કોઈ દિવસ ભૂલતા નહિ કે સ્ત્રી તો એક શયતાન છે; તેથી તમે એના સંગથી સદા દૂર રહેજો.' ત્યારે હું એકદમ બોલી ઊઠયો હતો:

'ગુરુજી, પણ તમારી માનું શું? તેઓ પણ એક સ્ત્રી જ છે ને?'

મારો આ પ્રશ્ન સાંભળીને તે શિક્ષક ક્રોધમાં આવી ગયા અને તેમણે મને બહુ જ ક્રૂરતાથી ફટકાર્યો!

પરંતુ ત્રણ દિવસ પછી એવી ખબર પડી કે, તેઓ

નિશાળમાંથી રાજીનામું આપીને ઘર છોડીને ક્યાંક ચાલી ગયા છે.

આ ગુરુજીની સાથે લગભગ પચીસ વરસ પછી એક અજબ સંજોગોમાં મારો ભેટો થયો.

હું ગરમીની રજા પૂરી કરીને એક વાર કરાંચીથી પાછો શાંતિનિકેતન જતો હતો.

અમૃતસર સ્ટેશન પર જ્યારે ગાડી ઊભી રહી, ત્યારે ઉજ્જવળ, પ્રસન્ન અને શાંત મુખવાળી, ગેરુવા કપડાં પહેરેલી એવી એક વ્યક્તિ જે ડબ્બામાં હું બેઠો હતો એમાં પ્રવેશી.

પછી વાત વાતમાં તેમણે મને પૂછ્યું: 'તમે નાના હતા ત્યારે કઈ નિશાળમાં ભણતા હતા?'

જવાબમાં મેં લાહોરવાળી નિશાળનું નામ આપ્યું.

એટલે તેઓ બોલ્યા: 'ત્યારે એક અમુક નામનો શિક્ષક તમારી શાળામાં હતો ને?'

મેં જવાબમાં કહ્યું: 'હા જી.'

'તે શિક્ષક એ હું જ છું!' તેમણે કહ્યું.

એમ કહીને તેઓ મારે પગે પડ્યા અને બોલ્યા 'આધ્યાત્મિક જીવનના માર્ગ પર તું મારો પ્રથમ ગુરુ. તેથી હું તને પ્રણામ કરું છું.'

આ સાંભળીને હું તો આશ્ચર્ય પામ્યો. તરત જ

મેં તેમના પગ પકડી લીધા: 'તમે આ શું કહો છો? તમે મારા ગુરુ કે હું તમારો ગુરુ?'

પછી તેમણે મને બધી વાત કહી:

જ્યારે મેં એમને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે, 'જો બધી સ્ત્રીઓ શયતાન હોય તો પછી તેમનાં માનું શું?' તે વખતે તો તેમણે ક્રોધમાં આવીને મને માર્યો હતો.

પરંતુ જ્યારે તે ઘેર ગયા, ત્યારે તેમના મનમાં સંગ્રામરૂપે ભારે ગડમથલ ઊભી થઈ. તેથી ત્રણ દિવસ તે ઘરની બહાર નીકળ્યા જ નહિ અને નિશાળે પણ ન આવ્યા.

છેવટે આંતરિક અશાંતિ શમાવવા માટે તે હરદ્વાર ગયા. ત્યાં એક ગુરુ પાસેથી દીક્ષા લઈને તેમણે વર્ષો સુધી સાધના કરી.

પછી એક દિવસે પ્રભુની કૃપાથી તેમને પ્રભુનાં દર્શન થયાં અને તે માના રૂપમાં!

ત્યારથી દર વરસે તે પોતાની કુટિરમાંથી એક મહિના માટે બહાર નીકળીને જુદાં જુદાં સ્થળોએ પ્રવાસે જતા અને લોકોને સમજાવતા કે,

'પ્રભુને જોવા હોય તો મામાં જોવાની દૃષ્ટિ કેળવો. એના જેવી સહજ સાધના બીજી કોઈ નથી.'

૪
બાળપણનાં સંભારણાં

ચાચાજી, બાલ્યકાળના બીજા કોઈ સંસ્મરણો આપને હજી યાદ છે ખરાં?

બાલ્યકાળની બેત્રણ બીજી સ્મૃતિઓ પણ આજ સુધી તાજી રહી ગઈ છે:

૧ ગરીબનો અનાદર એટલે માનો અનાદર

હું સાતેક વર્ષનો હોઈશ ત્યારે એક સાંજે ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. એક વયોવૃદ્ધ ભિખારણ ભિક્ષા માગવા આવી.

મેં તરત જ તેમને ઘરની અંદર બારણાની પાસે બેસવાનું કહ્યું અને પછી તેમને માટે થોડું ખાવાનું હું ઘરમાંથી લઈ આવ્યો.

તેમણે ઘણા પ્રેમથી ખાધું. તેમની આંખોમાં આનંદ અને આભારનાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં હતાં.

પછી ભગવાન જાણે મને શું થયું કે હું આવેશમાં આવી જઈને તેમને વળગી પડ્યો.

તે પણ મને વળગી પડયાં ને ઘણા વહાલથી 'મારો દીકરો!' એમ કહીને ત્યાં ને ત્યાં જ મરી ગયાં!

આનું રહસ્ય હું આજ સુધી સમજી શક્યો નથી. પરંતુ એવો સંસ્કાર આ બીનાથી મારા પર પડી ગયો કે, ગરીબોનો કોઈ દિવસ અનાદર નહિ કરવો. કારણ કે ગરીબનો અનાદર એટલે માનો અનાદર; અને માનો અનાદર એટલે પ્રભુનો અનાદર—આવો વિચાર મારા મનમાં ઠસી ગયો છે.

૨ 'મારી માને આ ગમશે કે નહિ?'

બીજો પણ એક એવો જ પ્રસંગ મને યાદ છે. તે વખતે હું અગિયારેક વરસનો હોઈશ. એક દિવસ હું રસ્તા પરથી પસાર થતો હતો. એવામાં એક ફકીરબાબા સામેથી આવ્યા.

તેમણે મને ઊંચકી લીધો અને મારી આંખમાં આંખ મિલાવીને બે ઘડી તે જોઈ રહ્યા. પછી મને નીચે મૂકી દીધો. ત્યાર બાદ તેમણે મને પાછો ઉપાડી લીધો અને એ પ્રમાણે જ નિહાળીને પાછો નીચે મૂકી દીધો.

આમ તેમણે ત્રણેક વાર કર્યું.

પછી ફકીરબાબાએ કહ્યું: 'બચ્ચા, મારી એક વાત.

તું હમેશા યાદ રાખજે. જ્યારે તુ કઈ પણ કરે, બોલે, વિચારે ત્યારે તારા દિલને એક સવાલ પૂછજે કે, "મારી માને આ ગમશે કે નહિ?"'

એટલુ કહીને એ ફકીરબાબા ચાલ્યા ગયા. એ પછી મે તેમને કોઈ વાર જોયા નથી.

તેમની એ શિખામણ મારા દિલમાં જડાઈ ગઈ છે ત્યારથી મને એક ટેવ જ પડી ગઈ છે કે, કઈ પણ હુ બોલુ, કરુ અથવા વિચારુ ત્યારે મારી આંખ સામે સવાલ આવીને ખડો થઈ જાય છે. 'મારી માને આ ગમશે કે નહિ?'

આ શિખામણથી હું ઘણા ઘણા દોષમાથી બચી ગયો છુ. માને હમેશા મારી નજર સામે રાખવાની મને ટેવ પડી ગઈ છે, તેથી કઈ અનિષ્ટ વિચારતા, કરતા કે બોલતા મને શરમ અને સંકોચ થઈ આવે છે અને એ કુવિચાર, કુકર્મ કે કુવચનના દોષમાથી હુ બચી જાઉં છું.

સાથેસાથ મને પોંડિચેરીના શ્રી અરવિંદ આશ્રમની રીત પણ યાદ આવે છે ત્યા બધે ઠેકઠેકાણે લખેલુ હોય છે 'મા જુએ છે.' એટલે ત્યાના લોકો હમેશા જાગ્રત રહે છે અને કઈ પ્રમાદ કરતા, આળસ કરતા, અસાવધ બનતા તેઓ અટકે છે

જીવનમા આપણા દિલમા આ મંત્ર સદા જાગતો

રહેવો જોઈએ: 'મારી માને આ ગમશે કે નહિ?', 'મા જુએ છે.'

૩ બે પૈસાની અક્કલ!

બીજી એક સ્મૃતિ લગભગ હું સાતેક વર્ષનો હતો એ સમયની છે.

ગણિતમાં મને કોઈ દિવસ રસ નથી પડ્યો. નાનપણથી જ એની તરફ અતિશય અરુચિ રહી છે. તેથી નિશાળમાં મારા દાખલા કોઈ દિવસ ખરા પડતા ન હતા.

આ કારણે ગણિતના શિક્ષક મારાથી સદા નારાજ રહેતા. એક દિવસે તેમણે ગુસ્સામાં આવીને મને કહ્યું: 'તારામાં બિલકુલ અક્કલ નથી!'

મેં તરત જ પૂછ્યું: 'તો અક્કલ ક્યાંથી લઈ આવું એ મને કહેશો?'

મારા પ્રશ્નથી તેઓ વધારે ચિડાઈ ગયા અને બોલ્યા: 'બજારમાં અક્કલ મળે છે. ત્યાંથી લઈ આવ.'

બીજે દિવસે શિક્ષકની વાતમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને હું બે પૈસા લઈને બજારમાં અક્કલ લેવા ગયો.

દુકાને દુકાને જઈને હું કહેવા લાગ્યો:

'મને બે પૈસાની અક્કલ આપો.'

દરેક દુકાનદાર મારા પર હસે.

પણ એક ડોસો દુકાનદાર હતો. તેણે મારી પાસેથી બે પૈસા લઈ લીધા અને મને કહ્યું: 'હું તને અક્કલ આપું છું.'

પછી તેણે મારા ગાલ પર બે થપ્પડ મારી!

જ્યારે રડતો રડતો હું થોડી વાર પછી નિશાળે પહોંચ્યો, અને વર્ગમાં દાખલ થયો, ત્યારે શિક્ષકે મને પૂછ્યું:

'અલ્યા, આજે તારા ગાલ કેમ આટલા બધા લાલ છે?'

મેં જવાબમાં કહ્યું:

'માસ્તરજી, બે પૈસાની અક્કલ લઈ આવ્યો છું.'

મારો જવાબ સાંભળીને બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા.

૪ હિમાલયની સૌથી ઊંચી ચોટી!

બીજા કોઈક દિવસે ભૂગોળના શિક્ષકે ભૂગોળનો પાઠ શીખવતાં મને પૂછ્યું:

'હિમાલયની સૌથી ઊંચી ચોટી* કઈ?'

જવાબમાં મેં મારા માથા પરની ટોપી કાઢીને એમને મારી ચોટી — ચોટલી — બતાવી!

આવા જવાબનું પરિણામ શું આવ્યું હશે એ તો સહેલાઈથી સમજી શકાશે. કારણ કે એ દિવસોમાં શિક્ષકની સાથે કોઈ મશ્કરી કરવાની હિંમત કરતું તો બદલામાં તેને માર જ મળતો.

* શિખર

૫

'એ પણ આપણા જેવો જ માણસ છે!'

પરંતુ તે દિવસનો માર તો હું બે ચાર દિવસમાં જ ભૂલી ગયો. પણ એક બીજા પ્રસંગે થોડા વખત પછી મને જે માર નિશાળના મુખ્ય શિક્ષકે મારેલો એને ભૂલતાં મને ઘણા મહિનાઓ લાગ્યા.

વાત એમ બની કે, એક મહિનાની પહેલી તારીખે નિશાળનો ભંગી પોતાનો પગાર લેવા આવ્યો હતો. તે હેડમાસ્તરની ઑફિસના બારણાની પાસે ઊભો હતો.

મને હેડમાસ્તરે અમુક કામ માટે બોલાવ્યો હતો. તેથી હું ત્યાં ગયો.

નિશાળના ભંગીને મેં અડીને હાથ જોડી કહ્યું: 'ભાઈ, જરા ખસો. મને અંદર જવા દો.'

આ જોઈને હેડમાસ્તર સાહેબનો મિજાજ ગયો.

તેઓ તરત જ ખુરશીમાંથી ઊઠ્યા; હાથમાં લાકડી લઈ મારી પીઠ પર ફટફટ ફટકારતાં તેમણે મને કહ્યું:

'તેં આજે હિંદુધર્મને કલંકિત કર્યો છે!'

અને પછી એ બિચારા ભંગી પર તેઓ તૂટી પડ્યા!

આ જોઈને હું ચીસો પાડવા લાગ્યો અને હેડમાસ્તર સાહેબને વારંવાર વિનંતી કરવા લાગ્યો કે, .

'એને મહેરબાની કરીને નહિ મારો! નહિ મારો! એ પણ આપણા જેવો જ એક માણસ છે!'

આવી વિનંતીનુ પરિણામ કેવળ એટલુ જ આવ્યુ કે, તે ભંગીને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો અને મને પણ!

હું પછીથી બીજી નિશાળમાં જોડાયો જ્યાંના હેડ-માસ્તર એક મુસ્લિમ ભાઈ હતા.

પરંતુ હું એક ભંગીને અડ્યો હતો એ વાત જ્યારે અમારા નાના શહેરમા ફેલાઈ, ત્યારે ઘણાં હિંદુ કુટુંબનાં માણસો મારી બાને માઠુ કહેવા લાગ્યાં અને બોલ્યાં:

'મોટી વૈષ્ણવી પોતાને કહેવડાવે છે; મંદિરમાં જાય છે. પણ હિંદુધર્મનું તો કંઈ નથી સમજી! એ વૈષ્ણવ કેવાં જે વર્ણભેદ ન પાળે?'

પરંતુ મારી બાએ એક વાર પણ જવાબ ન આપ્યો એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચાર્યો.

૬

'तेरी इच्छा पूरण हो'

ચાચાજી, આપશ્રીની વાત પરથી અમને જાણવા મળ્યુ છે કે, આપ નાનપણમા અમુક વખત છાત્રાલયમા રહીને ભણ્યા હતા. તો તે સમયનો કોઈ મહત્ત્વનો પ્રસગ નોંધવા જેવો છે ખરા?

જી હા. બાલ્યકાળની એક બીજી ઘટના પણ છે ખરી, જેની છાપ મારા જીવન પર ઊંડી રીતે પડી છે.

માતુશ્રીના ગુજરી ગયા પછી મારા મોટાભાઈ અને હું એક છાત્રાલયમા રહેવા લાગ્યા.

છાત્રાલયના ગૃહપતિ એક ચુસ્ત આર્યસમાજી હતા. તેઓ બ્રહ્મચારી પણ હતા.

શિયાળાની એક ઋતુમાં મેં એમને કહ્યું:

'બજારમાં તાજું કૉલિફ્લાવર આવ્યુ છે. એનુ શાક એક દિવસ છાત્રાલયમા બધાને ખવડાવવામાં આવે તો બધા ખુશ થશે.'

'જરૂર,' એમણે જવાબમાં કહ્યું.

પણ બીજે દિવસે સવારે જમતાં પહેલાં છાત્રાલયના બધા વિદ્યાર્થીઓને હારબંધ ઊભા રાખીને તેમણે કહ્યું:

'છોકરાઓ, ગુરુદયાલે એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી છે કે, એને અને તમને બધાને કૉલિફ્લાવરનું શાક ખવડાવવું. તમને તો કોઈ બીજે દિવસે આ શાક ખવડાવીશ. પણ ગુરુદયાલને તો આજે ને આજે જ તમારી સામે કૉલિફ્લાવરનું શાક ખવડાવું છું.'

એમ કહીને ગૃહપતિજીએ મારા મોઢામાં મૂઠો ભરીને ક્વિનાઈન પાવડર ઠાંસી દીધો અને મને કહ્યું:

'લે; ખા કૉલિફ્લાવરનું શાક!'

તે દિવસથી અનિચ્છા-વૃત્તિ કેળવવાની સાધના શરૂ થઈ.

એ સાધના હજી પણ અધૂરી જ છે. પણ મનમાં એવો વિચાર અને વિશ્વાસ તો બેસી જ ગયો છે કે, જ્યાં સુધી ઇચ્છા કરવાની વૃત્તિ અથવા વાસના સંપૂર્ણપણે નાબૂદ નહિ થાય, ત્યાં સુધી મને પ્રભુ અથવા સત્યનું દર્શન નહિ થશે.

એ જ કારણ હોઈ શકે છે કે, આજ સુધી મારી ઇચ્છાશક્તિ બહુ જ નબળી રહી છે. જેથી કોઈ એકાદ વિશેષ ધ્યેય પણ જીવનમાં હું સફળ નથી બનાવી શક્યો.

પરંતુ કોઈ કોઈ વખતે એવો વિચાર જરૂર આવે છે કે, આવી દુર્બળતાની પાછળ રહીને મારો પ્રભુ મને

તેની પોતાની ઇચ્છા પર સંપૂર્ણ રીતે નિર્ભર રહેવાનું તો નથી શીખવી રહ્યો ને?

એમ કહીને, હોઈ શકે છે કે, ભ્રમવશ થઈને હું મારો પોતાનો ખોટો બચાવ કરતો હોઉં. પરંતુ હકીકત સાચી છે.

કારણ કે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં—આર્થિક, બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક—જેને સફળતા કહી શકાય એવું મેં નથી મેળવ્યુ.

પણ અનિચ્છાની આરાધના તો ચાલુ જ છે.

એવો જ કંઈક વિચાર મારુ એક ભજન જે મેં વર્ષો પહેલાં લખેલુ એની પાછળ હશે:

जिसने अपनी खुदी गवाँई ।
उसने जानी सच्ची खुदाई ॥

ને એક બીજા ભજનની પાછળ પણ એવો જ વિચાર હોય:

मान-अपमान दोनोंमे, प्रीतम!
दु:खसुखमे भी मेरे ।
जनममरणमे भी, मेरे प्रीतम!
तेरी इच्छा पूरण हो ॥

७

'बापूजी, मुझे तरबूज खाना है'

ચાચાજી, આપે કૉલેજનો અભ્યાસ ક્યા કર્યો હતો? તે વખતના કેટલાક ખાસ પ્રસંગો આપ કહો તો સારું.

કૉલેજનો અભ્યાસ મુંબઈની સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં થયો. તે કાળની પણ બેચાર વાતો યાદ રહી ગઈ છે. થોડી ગંભીર અને થોડી રમૂજી.

તે સમય હતો પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધનો. કૉલેજ એક વાગે બંધ થઈ જતી. તે વખતે હુ કૉલેજના પ્રથમ વર્ષમા હતો.

મુંબઈ હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ સર નારાયણ ચંદાવરકરે તે વેળાએ એવી અપીલ બહાર પાડી હતી કે, લડાઈમા ઘાયલ થઈને આવેલા સૈનિકોને છાપાંઓ વાચી સભળાવવા અને તેમની સાથે વાતચીત કરવા વગેરે માટે જો કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો થોડોઘણો સમય આપે, તો ઘાયલ સૈનિકોની મોટી સેવા થશે.

મેં તરત જ મારું નામ એવા સ્વયંસેવકોની યાદીમાં નોંધાવ્યું અને નિયમસર ઇસ્પિતાલમાં જવા લાગ્યો..

કૉલેજમાંથી બપોરે છૂટયા પછી બપોરના ચારથી સાંજે સાત વાગ્યા સુધી હું ઘાયલ સૈનિકોની જે ઇસ્પિતાલ હતી તેમાં જતો. આપણા હિંદુસ્તાની ભાઈઓને તેમનાં કુટુંબીઓ પર પત્ર લખી આપતો; દૈનિક છાપાંઓ અને વાર્તાઓની ચોપડીઓ પણ વાંચી સંભળાવતો.

એ લોકોનું શારીરિક કષ્ટ અને માનસિક વ્યથા જોઈને મને વારંવાર એવો વિચાર આવતો કે, દેશ દેશ વચ્ચે, જાતિ જાતિ વચ્ચે, પરિવાર પરિવાર વચ્ચે, વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે, અશાંતિ અને ઝઘડા કેમ ઊભાં થતાં હશે? આપણે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી સાથે હળીમળીને રહેવાની અને કામ કરવાની કળા કેમ નથી શીખતા? એવી કળા જો કૉલેજમાં, જ્યારે માણસની બીજી વૃત્તિઓ અને શક્તિઓની સાથે એનો 'અહમ્' પણ વિકસે છે ત્યારે, વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવે તો કેવું સારું?

એક વાર એ ઘાયલ સૈનિકોની ઇસ્પિતાલમાં એક એવો સૈનિક આવ્યો જેના બે પગ અને એક હાથ કપાઈ ગયા હતા. એ બિચારાને ખૂબ જ પીડા થતી હતી! એને જોઈને મને લાગતું હતું કે એ બાપડો વધારે દિવસ નહિ કાઢે. હું રોજ એની પથારી પાસે જતો.

એક દિવસે તેણે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

હુ ધીમેથી તેની નજીક ગયો. મે કહ્યુ : 'ભાઈ, તમારે કંઈ કહેવું છે?'

તેણે ધીમે પણ બહુ આર્ત અવાજે કહ્યું :

'બાબુજી, મુઝે તરબૂજ ખાના હૈ!'

એ સાંભળીને હું તો સ્તબ્ધ બની ગયો! તેને કેટલી બધી ભયંકર પીડા થઈ રહી હતી; લગભગ તે મરણને આરે આવી પહોચ્યો હતો અને તેને ફક્ત તડબૂચ જ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે!

તેના મનમાં ઓછું ન આવે એ રીતે મેં પ્રેમથી તેને કહ્યુ : 'હું અહીંના દાક્તરને પૂછી જોઉં છું. તે જો હા કહેશે તો હું તમને એક નહિ પણ બે તડબૂચ ખવડાવીશ.'

મેં દાક્તરને પૂછી જોયુ. એ સાભળીને દાક્તર અને નર્સ બને મારા પર નારાજ થઈ ગયાં અને ગુસ્સે થઈને બોલી ઊઠયાં કે, 'આવી ગભીર હાલતમા દરદીને તડબૂચ અપાય ખરુ? કોઈ આપણને મૂરખ જ કહે!'

હું ભોંઠો પડીને ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

બીજે દિવસે ઇસ્પિતાલમા જઈને જોઉં છું તો એ દરદીની પથારી ખાલી હતી!

હુ સમજી ગયો કે, તે ભગવાનની પાસે પહોંચી ગયો છે.

મે બાજુની પથારીમા સૂતેલા સૈનિકને પૂછ્યુ ‘આ ભાઈનુ શું થયુ?’

તેણે કહ્યુ ‘તે તો કાલે જ ગુજરી ગયો! પરતુ મરતા મરતા તે બોલ્યો હતો કે, બાબુજીને કહેજો કે એમણે મને તડબૂચ નહિ જ ખવડાવ્યુ!’

એ સાભળીને મને ભારે દુ ખ થયુ. અરેરે, એ બાપડાની આખરી ઇચ્છા પણ મે પૂરી નહિ કરી! મે છાનામાના તડબૂચ લાવીને એને ખવડાવી દીધુ હોત તો કેવુ સારુ થાત! એમા દાક્તર અને નર્સને પૂછવાની શી જરૂર હતી? બિચારાની અ તિમ ઇચ્છા મારા કારણે અધૂરી રહી ગઈ!

પરતુ આવો શોક કરવો વ્યર્થ છે પ્રભુની ક્યારે શી ઇચ્છા છે એ આપણે સમજી શકતા નથી અને બધો ભાર આપણે આપણા માથા પર વહોરી લઈએ છીએ અને દુ ખી થઈએ છીએ

મને ઘાયલ સૈનિકોની એવી નજીવી સેવા કરતા કરતા એક બહુ જ મોટો લાભ થયો મારો ‘અહમ્’ ધીરે ધીરે થોડો થોડો ઓછો થતો ગયો

અને જે કઈ સેવાવૃત્તિ મારામા રહેલી છે એની પાછળ મારી માનુ સેવાભાવી જીવન પણ હોઈ શકે. અને આ સેવાવૃત્તિમા જ મને ભગવાને જીવનમા શાતિ મેળવવાની અને કમાવાની ચાવી નહિ સૂચવી હોય?

૮
એક કવિતાની અસર

કૉલેજના એ દિવસો દરમિયાન એક બીજો પણ બ મોટો લાભ મને થયો.

જસ્ટિસ ચંદાવરકર તે દિવસોમાં દર રવિવારે સાંજે ગીરગામમા પ્રાર્થના સમાજમાં મુંબઈની જુદી જુદી કૉલેજોના થોડા વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજ કવિ બ્રાઉનિંગની કવિતાઓ સમજાવતા.

એક કવિતા છે, જેનું શીર્ષક છે: Rabi Bin Ezra (રબિ બિન એઝ્રા).

એ કવિતામાં એક ઠેકાણે એવા શબ્દો આવે છે:

The best is yet to be (આના કરતાં પણ ઉત્તમ તો હજી બાકી છે).

સર નારાયણ ચંદાવરકરે આખી કવિતાનો મર્મ જે

રીતે સમજાવ્યો એનાથી મારા સ્વભાવમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો.

હું આશાવાદી બની ગયો. તેથી જ્યારે પણ કોઈ ઘોર નિરાશામાં હું સપડાઈ જાઉં છું, ત્યારે અંદરથી કોઈ મને આશ્વાસન આપતાં કહે છે :

The best is yet to be.'

—જીવનમાં જે કંઈ ઉત્તમ છે એનું દર્શન કરવાનું હજી તો બાકી છે.

૯
દીનબંધુનો પ્રથમ પરિચય

એ જ દિવસોમાં એક રવિવારે સાંજે સર ચંદાવરકર પ્રાર્થના સમાજમાં મોડા આવ્યા.

પરંતુ જ્યારે તેઓ દાખલ થયા, ત્યારે એમની સાથે દીનબંધુ સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ હતા.

સર નારાયણે અમારી ઓળખાણ તેમની સાથે કરાવી.

દીનબંધુને જોઈને જ હું તેમની તરફ ખૂબ આકર્ષાયો. મેં જ્યારે એમને નમસ્કાર કર્યા ત્યારે હું બોલી ઊઠ્યો :

'Sir, India is grateful to you for what you are doing for her children at home as well as abroad.'

—સાહેબ, આપ ભારતમાં તેમ જ ભારતની બહાર વસતા ભારતવાસીઓ માટે જે કંઈ કરી રહ્યા છો એ બદલ ભારત આપનું ઋણી છે.

તેમણે મને સામા નમસ્કાર કરીને નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો :

'It is I who am grateful to India for what she has taught me.'

—ભારતે મને જે કંઈ શીખવ્યું છે એ બદલ હું જ ભારતનો ઋણી છું.

આ શબ્દોથી પહેલી વાર જ મારામાં સાચું દેશાભિમાન કેળવવાની વૃત્તિ જાગી.

કારણ કે સરહદમાં અને પછી પંજાબમાં રહીને મારા મનમાં ત્યાંના હાકેમોએ અને શિક્ષકોએ એવો વિચાર ઠસાવી દીધો હતો કે, 'જે કંઈ જગતમાં અને જીવનમાં સારુ છે અને શીખવાલાયક છે તે ઇંગ્લૅંડમા જ છે. અને આપણો દેશ તો અજ્ઞાનના અંધકારમાં પડેલો છે.'

તેથી જ્યારે દીનબંધુએ કહ્યું કે, તેઓ આપણા ભારત-દેશ પાસેથી ઘણું શીખ્યા છે, ત્યારે મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે, આપણા દેશમાં પણ શીખવાલાયક કંઈ છે ખરું.

એ દિવસથી જ મેં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રી અરવિંદ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કૃતિઓ વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

અને બીજું, દીનબંધુની અતિશય નમ્રતાનો થોડોઘણો

અંશ મારા જીવનમાં ઊતરે એવી પ્રાર્થના અને પ્રેરણા તે વખતે મને થઈ.

પછી તો થોડાં વર્ષ બાદ દીનબંધુની સાથે પ્રભુકૃપાથી મને રહેવાની અને કામ કરવાની સુવર્ણ તક મળી. અને એવી રીતે મારામાં સેવા અને નમ્રતાની વૃત્તિનાં રોપેલાં બીજને વેગ અને પુષ્ટિ મળ્યાં.

૧૦

પ્રોફેસરની ટકોર અને રમૂજી જવાબ

ચાચાજી, કૉલેજ-જીવનનો કોઈ રમૂજી પ્રસંગ આપને યાદ હોય તો કહો.

ચાલો ત્યારે, એક રમૂજી વાત પણ કહી દઉં. હું પહેલા વર્ષમાં જ હતો.

મારી દાઢી ઊગવાની શરૂ થઈ ગઈ હતી. પણ હું કેવો દેખાઉં છું, મેં કેવો પોશાક પહેર્યો છે, આવી આવી બાબતો તરફ નાનપણથી જ હું જરા બેદરકાર રહ્યો છું. તેથી અઠવાડિયાં સુધી હું દાઢીના વાળ કાતરથી કાપતો પણ નહિ અથવા અસ્ત્રાથી હજામત પણ કરતો નહિ.

એક વાર અમારા અંગ્રેજીના પ્રોફેસરે મારી દાઢી જોઈને વર્ગમાં બધા વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે મને કહ્યું :

'Mr. Mallik, you look very ugly with that unkempt growth on your cheeks!' (મલ્લિક, તમારા ગાલ પર આ બધું જેમ તેમ ઊગી નીકળ્યું છે એનાથી તમે ખૂબ જ બેડોળ લાગો છો!)

એ સાંભળીને મને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. પણ હું તે વખતે ગુસ્સો ગળી ગયો અને મે કઈ જવાબ ન આપ્યો.

પણ થોડા દિવસ પછી મેં કાતરથી દાઢીના વાળ જરા ટૂંકા કરી દીધા પરંતુ ફરીથી જૂની ટેવને વશ થઈને મેં બેદરકારી રાખી અને દાઢીના વાળ પાછા વધી ગયા

મારા એ પ્રોફેસરનુ ધ્યાન એક દિવસ ફરીથી એ તરફ ખેચાયુ. અને તેઓ કંઈ કહેવા જતા હતા એ પહેલા જ હું ઊભો થઈ ગયો અને મોટેથી બોલી ઊઠ્યો'

'Reverend father, let beard grow from more to more, but more of reverence in you dwell.' (માનનીય સાહેબ, મારી દાઢી વધારે ને વધારે વધતી રહો અને એની સાથોસાથ તમારામાં અન્ય પ્રત્યે જે આદર હોય એ પણ વધતો રહો.)

કવિ ટેનિસનની બે લીટીઓમાં જરા ફેરફાર કરીને મેં એનુ અનુકરણ કર્યું. મૂળમાં beard — દાઢીની જગ્યાએ Knowledge — જ્ઞાન શબ્દ છે.

આ સાંભળીને બધા ખૂબ હસ્યા.

ત્યાર પછી કોઈ દિવસે મારા એ પ્રોફેસરે દાઢીનો ઉલ્લેખ કરીને મારી મશ્કરી નહિ કરી.

૧૧

ગુરુદેવનું આકર્ષણ

ચાચાજી, કૉલેજ-જીવન દરમિયાનની કોઈ અગત્યની હકીકત રહી તો નથી જતી ને!

હાં, એક અગત્યની વાત કહેવાનું તો હું ભૂલી જ ગયો!

૧૯૧૪માં જ આ પ્રસંગ બન્યો.

એક દિવસે કૉલેજ હૉસ્ટેલમાં મેં 'બૉમ્બે ક્રૉનિકલ' નામના છાપામાં પહેલી જ વાર ગુરુદેવ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની છબી જોઈ અને તેમના સંબંધમાં કંઈક જાણ્યું.

એ છબી જોતાં જ અંદરથી મને કોઈ એમ જાણે કહેતું હોય કે, આ વ્યક્તિની સાથે આ જીવનમાં તારો વિશેષ સંબંધ ઘટશે.

મેં તો એમને પત્ર લખી પુછાવ્યું પણ ખરું કે, મને શાંતિનિકેતનમાં રાખવાની કૃપા કરશો?

તે વખતે ગુરુદેવે જવાબ આપ્યો હતો કે, તમારો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી અમને જણાવજો. અમારો એવો નિયમ છે કે, કોઈને અમે શાંતિનિકેતનમાં એકદમ દાખલ કરી દેતા નથી. આવનાર વ્યક્તિએ થોડા દિવસ અહીં રહેવું જોઈએ. અહીંનું વાતાવરણ એને અનુકૂળ થશે કે નહિ? અમને એ વ્યક્તિ અનુકૂળ થશે કે નહિ? એ બધાનો વિચાર કર્યા પછી જ એ વ્યક્તિને શાંતિનિકેતનમાં રાખવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે. પરંતુ એ તો તમે તમારો અભ્યાસ પૂરો કરો ત્યાર પછી વિચારીશું.

એટલે ગુરુદેવને મળવાની શુભ ઘડી તો પાંચ વર્ષ બાદ જ આવી. એની વાત પછીથી કહીશ.

૧૨
પ્રાંતીયવાદનું ઝેર

ચાચાજી, આપ મુબઈમાં કૉલેજ હૉસ્ટલમાં રહેતા હતા, એનો કોઈ અનુભવ કહો.

જ્યારે હું કૉલેજ હૉસ્ટેલમાં દાખલ થયો, ત્યારે શરૂના એચાર મહિના મને પ્રાંતીયવાદના ઝેરનો ઘૂંટડો પીવો પડ્યો હતો.

હૉસ્ટેલમાં જમવાની જુદી જુદી સ્વતંત્ર ક્લબો હતી: પારસી, ગોવાની, ઇસ્લામી, સિંધી, ગુજરાતી અને દક્ષિણી.

ગુજરાતી અને દક્ષિણી ક્લબોમાં માંસમચ્છી રાધવામાં નહોતાં આવતાં. અને હુ શાકાહારી હતો. તેથી એ બંને ક્લબોને મેં અરજી કરી કે, મને એમાં દાખલ કરો.

પરંતુ એ લોકોએ મને દાખલ ન કર્યો, કારણ કે હું ખમીસ ને લેંઘો પહેરતો હતો અને સરહદથી આવેલો હતો. તેથી તેમને વિશ્વાસ ન બેઠો કે હું હિંદુ હોઈ શકું.

એ કારણે મને ઘણી અગવડ પડી અને મહિનાઓ સુધી ગરમીમાં, વરસાદમાં બહાર દરરોજ કોઈ એક વિશ્રાંતિ-ગૃહમાં જમવું પડતું.

એક વાર ગુજરાતી કલબના મંત્રીએ મારા પર દયા ખાઈને મને કલબમાં દાખલ કર્યો.

પણ જ્યારે મેં જોયું કે, મારો પાટલો જુદો અને દૂર મૂકવામાં આવતો અને બધા જમી રહે પછી જ મને મહારાજ છેટે રહીને પીરસતો, ત્યારે મને જરા આઘાત લાગ્યો!

મેં કશો વિરોધ ઉઠાવ્યો નહિ, પણ એક મહિના પછી મેં એ કલબમાં જમવાનું બંધ કર્યું.

આખરે સિંધી કલબવાળાઓએ મને દાખલ કર્યો. જોકે, એ કલબના બધા જ મેમ્બરો માસમચ્છી ખાતા હતા, છતાં તેમણે કૃપા કરીને મારા માટે નિરામિષ ખોરાકનો પ્રબંધ કરી આપ્યો.

૧૩
લેખનનો પ્રારંભ

ચાચાજી, આપે લેખનનો પ્રારંભ ક્યારે કર્યો? કૉલેજ-જીવન દરમિયાન કે એ પછી?

મારામાં લખવાની વૃત્તિ છે એનું ભાન મને કૉલેજના દિવસોમાં થયું.

મારા નિબંધોથી કોઈ કોઈ વાર મારા અંગ્રેજીના પ્રોફેસર પ્રસન્ન થઈ જતા.

એ વાત એક અંગ્રેજી સાપ્તાહિકના સંપાદકને પહોંચી. તે સાપ્તાહિક ગોવાની લોકો ચલાવતા હતા. સંપાદકે તેથી મને એક સંદેશો મોકલાવ્યો કે, મારે દર અઠવાડિયે અડધોએક કૉલમ જેટલું લખાણ જે વિષય મને ગમે એ વિષય પર લખીને તેમને મોકલી આપવું.

મેં મહિનાઓ સુધી એ પ્રમાણે કર્યું.

પછી કવેટા જ્યાં હું ગરમીની રજાઓમાં મારા પૂજ્ય

પિતાશ્રીને મળવા જતો ત્યાં એક અંગ્રેજી સાપ્તાહિકના સંપાદકે તેની પત્રિકા માટે નિયમિત એક કોલમ જેટલો અગ્રલેખ રાજનીતિના વિષય સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષય પર લખી મોકલવા મને કહ્યું.

આ પત્રિકાની સાથે મારો સંબંધ વર્ષો સુધી રહ્યો.

૧૪

'કવિવર મારા ગુરુદેવ'

ચાચાજી, કૉલેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી આપનુ કાર્યક્ષેત્ર કયા ગોઠવ્યુ? શાતિનિકેતન ક્યારે ગયા?

કૉલેજમા ભણવાનુ પૂરુ થયુ અને મે શાતિનિકેતન ગુરુદેવ કવિવરના દર્શન માટે જવાની મારી ઇચ્છા પિતાજી આગળ વ્યક્ત કરી

પરતુ પિતાજીએ કહ્યુ કે, 'પહેલા તુ કરાચી જા'

ત્યા મારા મોટાભાઈએ પોતાનો એક સ્વતત્ર ધધો શરૂ કર્યો હતો તેમને મદદ કરવા માટે મારે જવાની જરૂર છે, એમ પિતાશ્રીએ સૂચવ્યુ

પછી ૧૯૧૯મા મે મહિનામા હુ બહુ સખત બીમાર પડી ગયો મારી બચવાની આશા પણ નહોતી

ત્યારે મને પિતાજીએ એક વાર પૂછ્યુ

'તારી કઈ અતિમ ઇચ્છા છે, જે અમે પૂરી પાડી શકીએ?'

મેં જવાબ આપ્યો :

'પિતાજી, જો હું જીવતો રહું તો આપ કૃપા કરીને મને શાંતિનિકેતન મોકલવાનો પ્રબંધ જરૂર કરજો.'

પ્રભુકૃપાથી હું બચી ગયો. અને જ્યારે હું તદ્દન પાછો સ્વસ્થ થઈ ગયો, ત્યારે ગુરુદેવને મેં એક તાર કર્યો. તેમાં મેં પુછાવ્યું કે, 'હું શાંતિનિકેતન આપનાં દર્શન માટે આવી શકું છું?'

ગુરુદેવે જવાબમાં જણાવ્યું: 'તમે ખુશીથી આવો.'

પછી હું શાંતિનિકેતન ગયો.

પાંચ દિવસની લાંબી મુસાફરી હતી. પણ મને જરાયે થાક ન લાગ્યો. એટલું જ નહિ પણ મારા હૈયામાં અતિશય ઉમંગ અને આનંદ હતા. મને એમ લાગ્યું કે, શાંતિનિકેતનની આ યાત્રા મારા જીવનને એક વિશેષ વલણ આપશે.

હું જ્યારે શાંતિનિકેતન પહોંચ્યો, ત્યારે ગુરુદેવ શાંતિનિકેતનમાં ન હતા. તેઓ માંદગીને કારણે મારા પહોંચવાના બેચાર દિવસ પહેલાં જ કલકત્તા સારવાર માટે ગયા હતા.

પરંતુ દીનબંધુ ઍન્ડ્રૂઝે ઘણા વહાલથી મારું સ્વાગત કર્યું અને આશ્રમમાં શિક્ષકોની સાથે મને રાખ્યો.

દશ દિવસ પછી ગુરુદેવ પાછા શાંતિનિકેતન આવ્યા.

અને બીજે જ દિવસે — જે મારો ત્યાં રહેવાનો છેલ્લો દિવસ હતો — દીનબંધુએ મને ગુરુદેવનાં દર્શન કરવાની ગોઠવણ કરી આપી.

જોકે, દીનબંધુએ મને કહ્યું કે, 'ગુરુદેવ હજી બહુ અશક્ત છે. તેથી તેઓ તમને પાંચ મિનિટથી વધારે વખત નહિ આપી શકે.'

જ્યારે ગુરુદેવની ઓરડીમાં — જે એક મકાનના પહેલા માળ ઉપર હતી — હું દાખલ થયો, ત્યારે પદ્માસનમાં બેસીને તેઓ બારીની બહાર જોઈ રહ્યા હતા.

મેં પ્રણામ કર્યા અને હું ઊભો રહ્યો.

એક — બે — ત્રણ — ચાર મિનિટ પસાર થઈ ગઈ!

તેઓશ્રીએ મને ન તો બેસવા માટે કહ્યું, ન તો કંઈ વાત કરી!

તેથી મને મનમાં પાર વિનાનું દુઃખ થયું.

પછી સમય લગભગ પૂરો થવા આવ્યો હતો, એટલે ગુરુદેવ પાસેથી વિદાય લેવા માટે મેં તેમને પ્રણામ કર્યા.

અને ચમત્કાર થયો!

કવિશ્રીએ પોતાનો જમણો હાથ મારા માથા પર મૂક્યો અને મારી આંખોમાં જોઈને કહ્યું :

'હું તમને જન્મજન્માન્તરથી ઓળખું છું. મારા

આશ્રમમાં તમારા માટે એક આસન ખાલી છે. તમે હવે એના પર બેસી જાઓ.'

આ શબ્દો સાંભળીને હું ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો. અને ફરીથી આ વખતે મેં ગુરુદેવને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા.

પ્રણામ કરતી વખતે મને એમ લાગ્યું કે, મારા હૈયાનાં દ્વાર ચારે દિશાઓમાં ઊઘડી ગયાં છે; અને વિશાળ જગતે તેમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જગત અને મારી વચ્ચે કોઈ જાતની દીવાલ હવે નથી રહી; એટલું જ નહિ પણ જગત અને મારી વચ્ચે તથા જગતના સર્જનહાર અને મારી વચ્ચે પ્રીતિનો પુલ બંધાઈ ગયો છે.

એ શુભ મુહૂર્તમાં હું સદા માટે ભૂલી જ ગયો કે, હું સરહદી કે પંજાબી કે ભારતવાસી છું; અને મને એમ લાગ્યું કે, હું બધાંનો છું અને બધાં મારાં છે. તે દિવસથી હું સંકીર્ણતારહિત માનવી બની ગયો અને કવિવર મારા ગુરુદેવ બની ગયા.

આ શુભ ઘટનાના થોડા વખત પછી જ હું શાંતિનિકેતનમાં એક શિક્ષક તરીકે જોડાયો.

૧૫
બાપુજીની અહિંસાનો કીમિયો

ચાચાજી, મહાત્મા ગાંધીજી સાથે આપનો પ્રથમ પરિચય ક્યારે અને કયા સંજોગોમા થયો?

જલિયાનવાલા બાગ અને બીજી દુઃખભરેલી જે ઘટનાઓ આપણા દેશમાં બની હતી એ વેળાએ.

શાંતિનિકેતનમાં ગુરુદેવને મળ્યા પછી હું કરાંચી જવા નીકળ્યો, ત્યારે દીનબંધુ ઍન્ડ્રૂઝે મને લાહોર બોલાવાનું કહ્યું અને પંજાબમાં જલિયાનવાલા બાગ અને બીજી કરુણ ઘટનાઓ બની હતી એ સંબંધી પૃછપરછ કરવાનું જે કામ તેમણે સ્વેચ્છાએ ઉપાડયું હતું તેમાં એમને સહાય કરવાનુ મને જણાવ્યુ.

જ્યારે આ કામ પૂરું થયુ, ત્યારે ગાંધીજી લાહોર આવ્યા.

મેં ગાંધીજીનાં પ્રથમ દર્શન ત્યાં કર્યાં.

પરંતુ તેમના આવ્યા પછી હજી એક દિવસ પણ

ન થયો ત્યાં તો તેમણે નક્કી કર્યું કે, સરકારની નિમાયેલી હંટર કમિટીની સમક્ષ પ્રજાએ કોઈ જાતની સાક્ષી નહિ પૂરવી.

ગાંધીજીના આવા નિર્ણયથી મને ચીડ ચડી.

અને બીજે દિવસે જ્યારે ગાંધીજીએ મને કહ્યું કે, ટાઉન હોલ જ્યાં હંટર કમિશન પોતાનું કામ તે દિવસે શરૂ કરવાનું હતું ત્યાં જઈને મારે લોકોને કમિશનની સમક્ષ સાક્ષી આપવાનું બંધ રાખવા માટે સમજાવવા, ત્યારે તો મને ખૂબ જ ગુસ્સો આવ્યો!

ગાંધીજીનો આદેશ તો મેં પાળ્યો.

પણ મનમાં એક નિર્ણય પણ કરી લીધો કે, હું ત્યાર પછી કોઈ દિવસ ગાંધીજીનું કાંઈ પણ કામ નહિ કરું!

અને તે જ સાંજે ગાંધીજી ફરતા ફરતા જે ઘરમાં હું રહેતો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

મારું ઉદાસ મોં જોઈને તેમણે ઘણા વહાલથી મારી પીઠ પર એક ધપ્પો માર્યો અને એક ક્ષણમાં તેમની અહિંસાના કીમિયાથી મારો બધો રોષ પ્રેમ-આદરભરી લાગણીમાં બદલાઈ ગયો!

૧૬
ગુરુદેવની ચેતનાનો સ્પર્શ

ચાચાજી, શાંતિનિકેતનમાં આપ ઘણાં વર્ષો રહ્યા, એ દરમિયાન ગુરુદેવ સાથે આપે ખૂબ નીકટનો પરિચય સાધ્યો હશે.

શાંતિનિકેતનમાં હું ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યો, પણ ગુરુદેવના નીકટમાં કોઈ દિવસ નહિ આવ્યો. એમની સાથે વાતચીત પણ ખૂબ જ ઓછી થઈ છે.

જેમ સૂરજના ઉપાસકો સૂરજને દૂરથી પણ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરે છે, તેમ મારા જીવનના સૂરજને — રવિને — હું વારંવાર દૂરથી શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરતો.

જ્યારે ગુરુદેવ મને કંઈ પૂછતા, ત્યારે તેનો જવાબ હું આપતો. પણ મેં પોતે કોઈ દિવસ એમને કોઈ પ્રશ્ન નથી પૂછ્યો.

એમ હોવા છતાં મને એવું સદા લાગ્યુ છે — આમાં મારી ભ્રમણા પણ હોઈ શકે છે — કે. પ્રભુની કૃપાથી

ગુરુદેવની ચેતનામાં ને તેમના હૈયામાં મને એક સ્થાન મળ્યુ હતું.

એનુ પ્રમાણ તો હું એક જ આપી શકું: જ્યારે જ્યારે શરૂઆતનાં થોડાં બેચાર વર્ષોમાં મને એવી તક મળતી તો, તેઓ જ્યારે વહેલી સવારે ધ્યાનમાં બેસતા, ત્યારે હું તેમની ખુરશીની પાછળ ચુપચાપ તેમના જાણ્યા વિના ધ્યાનમાં બેસી જતો અને એક જાતની અદ્ભુત તાદાત્મીયતા અનુભવતો.

૧૭
વિરાટની ઝાંખી

ચાચાજી, શાંતિનિકેતનમાં આપશ્રીને કોઈ આધ્યાત્મિક અનુભવ થયો હતો એવું અમે સાંભળ્યું છે. એ અનુભવ વિશે આપ જણાવશો ?

જેમ ગુરુદેવને પહેલી વાર જ મળીને મારું અંતર વિશાળ અને સર્વદિશાભિમુખ બની ગયુ હતું, તેમ એક બીજા અનુભવથી જીવન અને જગત તેમ જ પ્રભુની વિશાળતાનો મને અનુભવ થયો.

એક શુક્રવારે (તે વખતે હું દર શુક્રવારે ચોવીસ કલાકનો નિરાહાર અને નિર્જળ ઉપવાસ કરતો હતો.) બપોરનો સમય હતો.

હું આશ્રમની બહાર એકાંતમાં એકલો બેઠો હતો. મન શાંત હતું અને હૃદય પ્રફુલ્લિત હતું.

અચાનક મારી આંખોની સામે એક જ્યોતિર્મય સ્તંભ (Pillar of Light) દેખાયો !

પછી તે પ્રચંડ પ્રકાશનો સ્તંભ હાલવા લાગ્યો.

મને એમ લાગ્યુ કે, આ તો કોઈ વિરાટ વ્યક્તિ છે જેનુ માથું આકાશને અડી રહ્યું છે અને પગ પૃથ્વીને અડી રહ્યા છે!

પછી તરત જ એ જ્યોતિર્મય સ્તંભ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

મારામાં તીવ્ર વિરહની ભાવના જાગી ઊઠી.

મારો પ્રીતમ આવ્યો અને ચાલી પણ ગયો! એવો વિચાર મને ખૂબ સતાવવા લાગ્યો.

એવી સ્થિતિમાં હું સાંજ સુધી બેસી રહ્યો.

પછી હું કાંઈ ગણગણવા લાગ્યો. અને મને એક ગીત સ્ફૂર્યું, જે મારા જીવનનું પ્રથમ ગીત કહી શકાય.

એ ગીતના શબ્દો છે :

सोया था तले दीवार,
जब आये तुम दरवाजे ॥
नीद खुली नही,
दरवाजा बंद रहा।
फिरके चले गये तुम,
जीवननाथ मेरे॥
जाग पडा जब नीदसे,
सुनी मैंने कदमोकी आवाज ।
जान लिया तब मैंने,
आये थे तुम दरवाजे॥

જગત અને જીવનની આ વિશાળતાથી અથવા કોઈ વિશાળ વ્યક્તિથી હું જુદો પડી ગયો છું, એવી વિરહ-ભાવના મને આજ સુધી સતાવ્યા કરે છે.

પણ એ વિરહ-ભાવનાની સાથે એ વિશાળતાની કે વિશાળ વ્યક્તિની કોઈ કોઈ વખતે પ્રભુકૃપાથી મને ઝાંખી મળી છે. એનુ એ જ કારણ છે કે મારી ભક્તિની વેલ હજી સુધી તદ્દન સુકાઈ નથી ગઈ અને મરી નથી ગઈ.

ટૂંકમાં કહું તો, મારો જીવનમંત્ર કે સાધનામંત્ર વિશાળતા અને વિરહની ભાવનાઓને દૃઢ કરવામાં રહ્યો છે.

હું વિરહમાં કોઈ કોઈ વાર ખૂબ રડું છું. પણ મારાં આસુ એક વિશાળ રામ-ધનુષ એવુ રચી દે છે, કે તે રામ ધનુષની પાછળ વિરાટ રામ ઊભો છે, એવો અનુભવ મને થાય છે.

આ બધુ કેવળ કલ્પના તો નહિ હોય? રામ જાણે! પણ જે કાંઈ મને વર્ષોથી અનુભવાયુ છે એનુ વર્ણન મારી તૂટીફૂટી ભાષામાં મેં આપ્યુ છે.

૧૮

સૂફીઓ વિશે કંઈક

ચાચાજી, આપે આપનાં એક અંગ્રેજી પુસ્તક 'The Divine Dwellers in the Desert' (ધ ડિવાઇન ડ્વેલર્સ ઇન ડેઝર્ટ)માં સૂફીઓનો પરિચય આપ્યો છે. વળી આપના ઉપર પણ સૂફીવાદની અસર પડેલી છે એવું અમે સાંભળ્યું. તો સૂફીઓ વિશે ટૂંકમાં કંઈક ખ્યાલ આપશો? અને આપ કોઈ સૂફી સંત ફકીરોના સમાગમમાં આવ્યા છો ખરા?

ચાલો ત્યારે, અહીં સૂફીઓ સંબંધી થોડુંક કહી દઉં.

ઇસ્લામ ધર્મના કેટલાક અનુયાયીઓ પોતાના ધર્મગ્રંથ કુરાનમાં પેગંબર સાહેબે જે નિયમો લખ્યા છે પ્રમાણે પોતાના અંતરની સફાઈ કે શુદ્ધિ કરીને પોતાના દિલને એક દર્પણ જેવું બનાવી દે છે અને તે દર્પણમાં તેઓ દિલદારને અર્થાત્ પ્રીતમ પ્રભુને સતત જોઈ રહે છે. આ લોકો સૂફીઓ કહેવાય છે.

દિલમાં દિલદારને જોવો એટલે જીવ અને જગત

સારને પારખવો અને જોવો અને પોતાની જિંદગીમાં ઉતારવો.

જ્યારે આ સાર અથવા રહસ્ય અનુભવાય છે, ત્યારે દ્વૈતભાવ નથી રહેતો. સર્વત્ર એક જ જીવન અને એક જ જ્યોત દેખાય છે.

કુરાને શરીફમાં લખ્યું છે:

'પ્રભુનો ચહેરો દરેક ઠેકાણે ચમકે છે. જગત અસાર અને દ્વૈતભાવથી ભરેલું છે.'

તેથી સૂફીઓ જગત તરફ અથવા જગતની વસ્તુઓ અને વાસનાઓ તરફ વિમુખ થઈ જાય છે. તેઓમાં એક જાતની ઉદાસીનતા ઉદ્‌ભવે છે. આ ઉદાસીનતા અલૌકિક હોય છે.

એ લોકો સૂફ—એક જાતના કાળા કાપડ—નો બનાવેલો પોશાક પહેરે છે. તેથી પણ એ લોકોને સૂફી કહેવામા આવે છે.

વર્ષોથી આ શબ્દનો અર્થ, જોકે એ એટલો પ્રચલિત નથી, આમ પણ થાય છે:

એમ કહેવાય છે કે, જ્યારે પેગંબર સાહેબે કાબાની મસ્જિદ બાંધી ને પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું, 'અલ્લાહની આરાધના આપણે હવે અહીં કરીશું,' ત્યારે તેમના કેટલાક અનુયાયીઓએ પેગંબર સાહેબને કહ્યું, 'આપે અમને શીખવ્યું છે કે, અલ્લાહ દરેક ઠેકાણે છે. તે

લાહ માહુદુદ — હદ વિનાનો — છે, તો પછી આ ચાર દીવાલોની હદમા, આ મસ્જિદમા જ જાણે અલ્લાહ હોય એમ આ સ્થાનને અલ્લાહની આરાધનાનુ સ્થાન બનાવવુ શુ કામ?'

તેથી જ્યારે બીજા અનુયાયીઓ મસ્જિદની અદર નમાઝ પઢવા ગયા, ત્યારે એ લોકો, જેમણે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો તેઓ, મસ્જિદની બહાર 'સોફા' ઉપર બેસી રહ્યા તે ઉપરથી તેઓ 'સૂફી' કહેવાયા

- સૂફી માટે પ્રભુની પૂજાનુ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સાચુ સ્થાન પોતાનુ દિલ છે

તેથી સિંધના ઊચી શ્રેણીના સૂફીઓમા એક એવો મત્ર છે

कुलवु म दरवावो दीठो सी, मक्के वजणजो केडो जरूर?

— મારા દિલમા મે કાબા જોયો છે, તો પછી મક્કે જવાની શી જરૂર?

સૂફીઓની જેમ જીવ અને જગતનો સાર સમજનારા અને અનુભવનારા ભક્તો લગભગ દરેક ધર્મમા હોય છે તેથી સૂફીવાદ ફક્ત ઇસ્લામ ધર્મની સ્થાપના પછી ફેલાયો, એવુ આપણે નથી કહી શકતા

દરેક ધર્મની અદર વૈવિધ્યમા કે વૈચિત્ર્યમા એકને જોવો એવી શિખામણ છે, અને જે કોઈ આ એકતાને

અનુભવે છે અને કોઈ જાતના ભેદભાવ વિના જીવનમાં વર્તે છે તે સૂફી છે.

આ એકતા જેમ જુદાં જુદાં ફૂલોને એક હારના —માળાના આકારમાં ગોઠવવા માટે સૂત્ર—દોરી હોય છે, તેના જેવી છે.

જે સત્ય, જે પરમ શક્તિ કે જે મહાન વિભૂતિ આ જગત, જીવ તથા જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને કેંદ્રિત કરે છે, તે જ સાચી અને સાર્વભૌમિક એકતા.

૧૯
સૂફી ફકીર નસીર

શાંતિનિકેતનથી લગભગ દર વરસે ગરમીની રજાઓમાં હું કરાંચી જતો.

ત્યાં જ્યારે જ્યારે મને ખબર પડતી કે, શહેરમાં કોઈ સૂફી ફકીર આવ્યા છે, તો હું એમનાં દર્શને જતો.

એવી રીતે જુદી જુદી જાતના સૂફીઓના સમાગમમાં આવ્યો. ચમત્કાર કરી શકે એવા સૂફીઓ ઘણા મળ્યા. પણ પ્રભુના પ્રેમમાં એકદમ તલ્લીન થયેલા વિરલે જ કોઈક વાર મળી આવતા.

એનું કારણ એક એવું હોઈ શકે છે કે એવા મસ્ત ઓલિયાઓ શહેરમાં બહુ જ ઓછા આવે છે. તેઓ તો એકાંતમાં રહેવાનું સાધારણ રીતે પસંદ કરે છે.

પરંતુ એક સૂફી ફકીરની છાપ મારા જીવન પર કોઈ દિવસ ન ભૂંસાય એવી પડી છે.

તેમનુ નામ ફકીર નસીર.

છ ફૂટથી વધારે ઊંચા, આખો જાણે કે દયાનો સાગર, અતિશય મૌનપ્રિય, કોઈ કોઈ વાર બોલે, પણ જે કંઈ બોલે એનો ભાવ અને એનો અર્થ વીજળીની શક્તિ સમાન હતો બોલવાની પદ્ધતિ સરળ અને ધીરે ધીરે.

જ્યારે બોલતા ત્યારે એમ લાગતું કે, તેઓ ધીમે ધીમે અને ધીરે ધીરે એટલા માટે બોલતા હશે કે, પ્રીતમની હાજરીમા પ્રીતમની વાત બહુ જ ઓછી કરવી જોઈએ ફક્ત પ્રીતમના દર્શનમા જ મગ્ન અને મૌન રહેવુ જોઈએ

હુ તેમને બે કે ત્રણ જ વાર મળ્યો પણ ફક્ત એક જ વાર તેમને મે થોડાક શબ્દો બોલતા સાભળ્યા

સાજ પડી હતી ચારપાચ ભાઈઓ તેમની આસપાસ બેઠા હતા હુ તેમની પાછળ બેસી ગયો. અમે બધા તેમના ઉજ્જ્વળ ચહેરા તરફ જ જોતા હતા

તે વખતે તેમની આખો બધ હતી

એટલામા ઓચિંતો ટીપુ ટીપુ વરસાદ પડવા લાગ્યો.

ટપટપ પડતા પાણીનો અવાજ તેમના કાનોમા તેમના પ્રીતમના ચરણોની ધ્વનિ સમાન તેમને લાગ્યો હશે, એવુ મે અનુમાન કર્યું કારણ કે તેઓ તરત જ આવેશ અને આનદમા આવી ગયા

પણ તેમનુ મૌન તો ચાલુ જ રહ્યુ

લગભગ એક કલાક એવી રીતે પસાર થઈ ગયો

પછી ધીરે ધીરે અતિશય મીઠા અવાજમા તેમણે બોલવાનુ શરૂ કર્યું

'સાગરને કાઠે શતાબ્દીઓથી એક છીપ પ્રાર્થના કરતી રહી છે

'આજે તેની પ્રાર્થના સફળ થઈ છે

'તેના ઉઘાડેલા મુખમા આજે એક આલોકમય જગતના પાણીનુ એક બુદ પડ્યુ છે અને તે આજે એક અમૂલ્ય મોતીમા બદલાઈ ગયુ છે

'મારા વહાલાઓ, તમારુ હૈયું સદા ખુલ્લુ રાખજો તેમા એક દિવસ પ્રીતમનુ આગમન થશે અને તમારુ હૈયુ એક અદૃશ્ય અને અદ્ભુત આલોકથી ઝગમગી ઊઠશે ત્યાર પછી અધકાર ક્યાય નાસી જશે

'ત્યાર પછી તો સર્વત્ર સર્વ દિશામા સર્વ રૂપમા પ્રીતમનો જલવો (નૂર) અને જલાલ (જ્યોત) જોવામા આવશે'

આટલુ કહીને પછી તેઓ ચૂપ થઈ ગયા

તેમના શબ્દો સાભળીને મને અદરથી એક પ્રબળ પ્રેરણા થઈ કે, હુ મારી આતરિક અને ઊડી કૃતજ્ઞતા ફકીરસાહેબને એક ગઝલ જે મે નાનપણમા લાહોરમા

એક મુસ્લિમ ફકીરને મોઢે સાભળી હતી, તે ગાઈને વ્યક્ત કરુ

તે ગઝલ નીચે મુજબ છે; અને આજ સુધી જ્યારે જ્યારે તે ગઝલ હું ગાઉં છું, ત્યારે ત્યારે ફકીર નસીરની આલોકમય — પ્રકાશમય — આકૃતિ મારી આંખો સામે તરી આવે છે :

जहाँ नजर पडती है,
तू रूबरु है।
मेरी जश्ममें क्या है ?
तेरा तसवर।
मेरे दिलमे क्या है ?
तेरी आरजू है।
सदा पर्देये साज,
ये तो नही है।
कोई पर्दमे
' गुफ्तगू कर रहा है।
झफर आपको ढूंढ,
ना ढूंढ उसको।
वो तुझमें है,
जिसकी तुझे जुस्तजू है।

[જ્યા મારી નજર પડે છે, ત્યા તુ મારી સામે જ છે
મારી આખોમા શુ છે?

તારી છબી
મારા દિલમાં શું છે?
તને મળવાની તીવ્ર અભિલાષા.

તારી વાણી કોઈ સંગીતના સાજ — વાદ્ય — ના સ્વર જેવી નથી.

તે તો કોઈ પડદાની પાછળ ઊભું રહીને બહુ જ ધીમેથી કંઈ વાતચીત કરી રહ્યું હોય એવી છે

કવિ અક્રૂ કહે છે કે,

[ઓ માનવી, તું તારી પોતાની અંદર શોધ કર
કારણ કે જેને તું શોધે છે તે તારી પોતાની અંદર જ છે]

૨૦

આણુજાણુ સૂફી ફકીરનો આદેશ

એક ચમત્કારી સૂફીની વાત પણ અહીં કહી દઉં.

ગરમીની ઋતુ હતી. હું ઘરની બહાર સૂતો હતો.

એક દિવસે મધરાતે કોઈએ મારી પાસે આવીને જોરથી કહ્યું :

'ઊઠો!'

મેં આંખ ઉઘાડી અને જોયું તો, એક પઠાણ જેવો, રેશમી કપડાં પહેરેલો, છ ફૂટ ઊંચો, માથા પર સાફો પહેરેલો એક માણસ ઊભો છે!

મેં અર્ધી ઊંઘમાં પૂછ્યું : 'શું કામ છે?'

તેમણે જવાબ આપ્યો :

'ઊભા થાઓ. અમુક મારકીટની પાસે એક મકાન છે. તેના ત્રીજે માળે એક જુવાન બહેન આપઘાત કરવાની તૈયારી કરી રહી છે. તમે જઈને તેને અટકાવો.'

પૂરું કરીને નિયમિત નામસ્મરણ કરતાં તથા ગરીબોની સેવા કરતાં.

પ્રભુના જે દૂતે, જે સૂફી ફકીરે મને આ બહેનને બચાવવા માટે મોકલ્યો હતો તેમનાં દર્શન એક વાર ફરીથી વર્ષો પછી પાંચ મિનિટ માટે ઓચિંતાં મુંબઈમાં જૂહુના દરિયા કિનારે થયાં હતાં.

તે વખતે તેમણે મને બીજું તો કંઈ નહિ કહ્યું, પણ એટલું તો તેઓ બોલ્યા :

'अल्लाहकी बात कभी जूठी नहीं होती है !'

૨૧
સાધના અને સિદ્ધિ

એક વાર એક ચમત્કારી સૂફી ફકીરને મેં એવી વિનંતી કરી કે, તેઓ મને થોડી સિદ્ધિઓ મેળવવાનો માર્ગ બતાવે.

તેમણે કહ્યું :

'અમારા સૂફીઓમાં સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે સેંકડો વર્ષોથી એક મૂળ મંત્ર પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે: गोसबंध, चश्मबंध, लबबंध — કાન બંધ રાખો, આંખો બંધ રાખો, હોઠ બંધ રાખો.

'એવી રીતે ધ્યાનમાં રોજ રોજ જેટલા વખત સુધી બને તેટલો વખત બેસો. અને ખાવાપીવાનું તથા ઊંઘવાનું જેટલુ ઓછુ બને તેટલું કરો. એક વર્ષ સુધી એવી રીતે તમે અભ્યાસ કરો; પછી મારી પાસે આવજો અને મને કહેજો કે, તમને કોઈ જાતનો અનુભવ થયો

હું વરસ સુધી અભ્યાસ ચાલુ ન રાખી શક્યો. કારણ કે તે દિવસોમાં મારે ઘણું કામ રહેતું; અઢાર કલાક દરરોજ. તેથી થોડા જ મહિનાઓ પછી મેં એ અભ્યાસ છોડી દીધો.

પણ પ્રભુકૃપાથી બેચાર એવા અનુભવો થયા જેનાથી એ સૂફી ફકીરના બનાવેલા મૂળ મંત્રમાં વિશ્વાસ બેસી તો ગયો.

અનુભવની એક વાત ઉદાહરણ રૂપે કહી દઉં.

તે વખતે મારા એક મિત્ર પેશાવરની પાસે નવશેરા શહેરમાં રહેતા હતા. એમણે નવી મોટર લીધી હતી. એમની પત્ની મોટર હાંકવાનું શીખતી હતી.

આ બધી વાતની મને બિલકુલ ખબર નહોતી. કારણ કે અમારા વચ્ચે પત્રવ્યવહાર બહુ ઓછો હતો.

એક દિવસે હું સાંજે કામ કર્યા પછી ઘેર પાછો આવતો હતો. પ્રભુ જાણે કેમ, કરાંચી શહેરના એક મોટા રસ્તાની અધવચ્ચે ઓચિંતા મારા બે હાથ આગળ કરીને મેં બૂમ પાડી:

'પ્રભુ! મારા મિત્રની પત્નીને બચાવો!'

જ્યારે હું આ શબ્દો બોલ્યો, ત્યારે મારી આંખો સામે એક દૃશ્ય ખડું થઈ ગયું:

રસ્તાના એક વળાંક પાસેથી એક મોટર પસાર થઈ

રહી છે. મારા મિત્રની પત્ની તે ચલાવી રહી છે. મોટર અડધી ઊંધી જેવી દેખાય છે; પછી એકદમ સીધી થઈને રસ્તા પર ચાલવા લાગે છે.

ચાર દિવસ પછી મારા એ મિત્રનો પત્ર મને મળ્યો. એમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે,

તેમની પત્ની એક સાંજે (જે સાંજે મને પેલું દૃશ્ય દેખાયું હતું) અકસ્માતમાંથી બચી ગઈ. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે, જ્યારે અકસ્માત થવાનો હતો તે વખતે તેમની પત્નીએ મને રસ્તાના વળાંક પાસે બે હાથ પ્રસારીને ઊભેલો જોયો. જ્યારે મોટર ફરીથી સીધી થઈ ગઈ, ત્યારે તે મોટરમાંથી ઊતરીને મને ભેટી પડી અને તેણે મને કહ્યું: 'भाईसाहब, आज तो आपने मुझे खतरेसे बचा लिया।' પછી તે મોટરમાં બેસીને ઘેર પાછી ગઈ.

એવા બીજા થોડા અનુભવો પણ થયા.

પણ એક વાર મારા એક મિત્રની ગંભીર માંદગી લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. મારા મિત્ર તો બચી ગયા. પણ હું સખત તાવમાં સપડાઈ ગયો.

એક બાજુ આ શારીરિક પીડા અને બીજી બાજુ માનસિક પીડા જે મારા એવા એક અહંકારભરેલા વિચારથી પેદા થઈ હતી કે મારામાં પણ કેવી અદ્‌ભુત શક્તિ જન્મી છે! આમ બે પીડા વચ્ચે હું સૂડી વચ્ચે

જેમ સોપારી કપાય છે એમ કપાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે અતિશય કષ્ટ-ભોગવતાં ભોગવતાં એક અડવાડિયું પસાર થઈ ગયું.

એવામાં એક દિવસે એક ફકીર અમારા ઘર પાસેના રસ્તા પરથી એક ગીત ગાતો ગાતો પસાર થયો. તે ગીત ફક્ત બે લીટીનુ હતું અને સિંધીમાં હતું. તેનો અર્થ એવો થાય છે:

'સાધકોની સિદ્ધિઓ એક નૃત્યકારનાં નખરાંઓ જેવી છે. તેથી તે પોતાનું બાહ્ય રૂપ દેખાડે છે. એવાં નખરાંઓ અને સાચા નૃત્યમાં જમીન-આસમાનનો ફેર છે.'

આ સાંભળીને મનમાં વિચાર આવ્યો કે, જેણે મને થોડીઘણી સિદ્ધિઓ આપી હતી તેને એ પાછી આપી દઉં.

તેથી એક રાતે પૂર્ણિમાને દિવસે, થોડા દિવસ પછી જ્યારે હું સ્વસ્થ થઈ ગયો ત્યારે, હું શહેરની બહાર એકલો એક નાનકડી ટેકરી તરફ ગયો અને ત્યાં ધ્યાનમાં બેઠો.

આકાશ તે વખતે તદ્દન સ્વચ્છ; ક્યાંયે વાદળનું નામ નહિ. પણ લગભગ બ્રાહ્મ મુહૂર્તના સમયે સવારે ચાર વાગ્યે આકાશમાં એક સુંદર સફેદ વાદળ દેખાયું. તેનો આકાર એક મહાત્માના ઉજ્જવળ મુખ જેવો હતો.

આ જોઈને હું જોરથી રડવા લાગ્યો અને મારા બે હાથ વડે કોઈ વસ્તુ નાખી રહ્યો હોઉં એવી રીતે મારા હાથ હલાવવા લાગ્યો.

મેં એ વાદળરૂપી મહાત્માને અરજ કરી:

'લઈ લો; લઈ લો! આ બધું મને નથી જોઈતું; નથી જોઈતું!'

પછી એ વાદળ વિખેરાઈ ગયુ.

હું ઊઠ્યો. મારુ મન ફૂલ જેવું હળવું થઈ ગયુ ને હુ પાછો ઘેર આવ્યો.

તે દિવસથી કદી પણ સિદ્ધિ મેળવવાની મેં ઇચ્છા નથી રાખી, અને સિદ્ધિઓની કાંઈ વિશેષ અગત્યતા આધ્યાત્મિક જીવનમા નથી એ પણ હુ સમજી ગયો છું.

१२

कब तक रखोगे दूर, प्रभुजी !

એ જ સમયનો એક વિશેષ અનુભવ કહેવાની પ્રેરણા થાય છે.

કોણ જાણે કેમ એક વાર પાંચછ મહિના સુધી દરરોજ સવારના ચાર વાગે મને અંદરથી આદેશ થતો કે,

'ઊઠો, તમારો એકતારો લઈને આ લત્તામાં કે પેલા લત્તામાં જઈને ભજન કરી આવો અને પાંચ વાગ્યા પહેલાં લોકો હજી સૂતા હોય ત્યારે પાછા ઘેર આવી જજો.'

મેં એ આદેશનું પાલન કર્યું.

લગભગ દરરોજ કોઈ નવું ગીત સ્ફૂરી આવતું અને હું એક કલાક સુધી એ ગાતો રહેતો. પણ એકેય ગીતની નોંધ મેં નહિ રાખી.

એક દિવસે આદેશ થયો કે,

'તે લત્તામાં જઈને ગીત સંભળાવ જ્યાં સમાજથી

દુઃખ પામેલાં બહેનો પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા માટે પોતાના શરીરનો સોદો કરે છે.'

આ આદેશ સામે પહેલાં તો મને ઘણો સંકોચ થયો. પણ પછી ભગવાનનું નામ લઈને હું ત્યાં ગયો.

જ્યાં સુધી મને યાદ છે એ મુજબ તે દિવસે જે ગીત મને સ્ફૂર્યું હતું તેની બેત્રણ લીટીઓ આ પ્રમાણે હતી :

कब तक रखोगे दूर, प्रभुजी!
दुनियाके दुखदर्दोंसे,
मैं हुआ हु, चिकनाचूर, प्रभुजी!

આ ગીત ગાતો ગાતો હું તે લત્તામાંથી બહાર નીકળી રહ્યો હતો, એવામાં કોઈએ મારા પગ પકડી લીધા!

મેં જોયું કે, જેમણે મારા પગ પકડ્યા હતા, તે વીસેક વરસની ઉંમરનાં એક બહેન હતાં.

એ બહેન મને ઘણા જ દુઃખીથી કહેવા લાગ્યાં :

'भाईसाहब, अब मैं नहीं इस आगमें रहूँगी! आप मुझे यहाँसे जरूर ले जाओ!'

આ સાંભળીને મેં તરત જ એક ગાડીવાળાને બોલાવ્યો અને પછી એ ગાડીમાં બેસાડીને એ બહેનને ત્યજાયેલાં બહેનો માટેનો એક આશ્રમ હતો ત્યાં હું રાખી આવ્યો.

પછી લગભગ છ મહિના ગુજરી ગયા. તે બહેનના પતિનાં નામ સરનામાની ખબર મેળવી. એ ભાઈની માએ એની પત્નીને એક વાર ગુસ્સામા આવીને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકી હતી. અને જ્યારે તે બિચારી એકલી રસ્તા પર ચાલી જતી હતી, ત્યારે એક માણસ તેને ફસાવીને શહેરના લાલ લત્તામાં લઈ ગયો હતો!

એ બહેનના પતિને મેં બધું સમજાવ્યું; તેમને વિનતી કરી. તેમણે પોતાની પત્નીને પાછી ઘેર બોલાવી. તેમનુ કૌટુબિક જીવન ફરીથી આનંદમાં ચાલવા લાગ્યુ.

અને એ બહેને ગુજરી જતાં પહેલાં શહેરમાં થોડી બહેનોની એક એવી મંડળી ઊભી કરી કે, જ્યારે જ્યારે તે મંડળીના કોઈ સભ્યને એવી ખબર પડતી કે અમુક કુટુંબમા કોઈ બહેન પર કોઈ જાતનો જુલમ થઈ રહ્યો છે, ત્યારે ત્યારે ત્યા જઈને તેઓ કુટુંબમાં એકબીજાને સમજાવી આવતાં અને તે લોકો ફરીથી શાંતિમા રહે એવી ગોઠવણ કરી આપતા. દર વખતે તેમનો પ્રયત્ન સફળ નહોતો થતો. પણ પ્રયત્ન તેઓ દર વખતે જરૂર કરતાં

૨૩

બાઉલના સમાગમમાં

ચાચાજી, આપશ્રી શાંતિનિકેતન રહ્યા હતા એ દરમિયાન આપ કોઈ બાઉલના પરિચયમાં આવ્યા હતા ખરા કે?

ચાલો ત્યારે, બાઉલ વિશે પણ થોડુંક કહી દઉં.

સૂફીઓની જેમ પૂર્વ બંગાળના બાઉલો પણ સર્વ-વ્યાપી એકતામાં માનનારા છે. જેવી રીતે વાયુનો પ્રવાહ સર્વત્ર છે, તેવી રીતે પ્રભુ અથવા 'એકતા' સર્વત્ર છે.

બાઉલ શબ્દ 'વાયુ' પરથી છે.

એવા એક બાઉલને મળવાની તક વર્ષો પહેલાં મને મળી હતી.

બાઉલ લોકો સાધારણ રીતે અતિશય મૌનપ્રિય હોય છે.

પણ જ્યારે કંઈ અંદરથી તેને સ્ફુરે છે ત્યારે તે એને એક પક્ષીની જેમ ગીતનો આકાર આપે છે.

'પરંતુ મને તો સમજાતું જ નથી કે, તું તારા માળાને મૂકીને શું કરવા આ ભયથી ભરેલા અનંત આકાશમાં ઊડવા લાગ્યું છે! તારા માળામાં તને જે કંઈ ખાવાનું કે પીવાનું જોઈએ, જે સુરક્ષિતતા અને શાંતિ જોઈએ એ બધું જ છે. તો પછી જાણી જોઈને ભયમાં પડવું જ શું કામ?

'પક્ષી જવાબ આપે છે:

'તારી વાત સાચી છે.

'પરંતુ જ્યાં સુધી હું માળામાં રહું છું, ત્યાં સુધી મને ભોગ કરવા માટે ઘણું બધું મળે છે.

'પરંતુ આત્મજ્ઞાન અને આનંદ તો મને કેવળ ત્યારે જ મળે છે જ્યારે હું માળાની હદમાંથી—સીમામાંથી નીકળીને આકાશની અહદતા—અસીમતામાં પ્રવેશ કરું છું.',

આ ગીતથી હું શીખી ગયો છું કે, જીવનનો સાચો અને સાત્ત્વિક આનંદ ભૂની અથવા વિરાટની આરાધના અને આકાંક્ષામા છે. જે કંઈ વસ્તુ અથવા વિચાર માણસને અહદ અથવા અસીમ તરફ લઈ જવામાં મદદ કરે છે, તે જ સાચો આનંદ માણસને આપી શકે છે.

પ્રેમ, પ્રકાશ, પ્રજ્ઞા, પવિત્રતા, પુણ્યતા આ સર્વ અસીમ તરફ લઈ જનારાં છે.

૨૪

લગ્નનો વિચાર

ચાચાજી, આપના જીવનની એ બાજુ અંગે જાણવા મળે એ દૃષ્ટિએ એક નાજુક પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે. અવિવેક થાય તો ક્ષમા કરશોજી. આપને ગૃહસ્થ જીવનનો વિચાર કદી આવ્યો હતો ખરો?

મને મારા પિતાજીએ બેત્રણ વાર લગ્ન કરવા માટે કહ્યું હતું.

પણ લગ્ન કરવાની મારી ઇચ્છા કોઈ દિવસ કેવળ પ્રબળ જ ન બની, પણ એવો વિચાર સુદ્ધાં ભાગ્યે જ આવતો.

પરંતુ એક વાર લગ્ન કરવાનો વિચાર જરૂર આવ્યો હતો.

અને તે કેવી રીતે?

જે વખતની આ વાત છે તે દિવસોમાં હું કરાંચીમાં દરરોજ સાંજે હરિજનવાસમાં જતો હતો. અને કોઈ

માંદુંસાજું હોય તેની ખબર પૂછતો અને જે દવાદારૂની જરૂર હોય તે પહોંચાડી આવતો.

એક વાર એક હરિજન ભાઈ બહુ જ બીમાર પડી ગયા. મને રાતે તેમની પાસે મોડે સુધી બેસવાનું થયું.

જ્યારે તેમની સ્થિતિ બહુ ગંભીર થઈ ગઈ અને તેમને લાગ્યું કે, તે લાંબા વખત સુધી જીવી શકશે નહિ, ત્યારે તેમણે મને કહ્યું :

'દાક્તરસાહેબ, (આ નામથી હરિજનવાસમાં લોકો મને ઘણા વહાલથી બોલાવતા.) મારે આપને એક વાત કહેવી છે. મારી પત્ની મારાં બચ્ચાંઓને લઈને થોડા દિવસો પહેલાં ઘેરથી ચાલી ગઈ છે. અમારી વચ્ચે એક નજીવી વાત પર ઝઘડો થયો હતો. અને તે ગુસ્સામાં ચાલી ગઈ. મેં તેને ઘણું સમજાવ્યુ, પણ તેણે મારું ન જ માન્યુ ! આખરે મને એકલો મૂકીને બચ્ચાંઓને લઈને તે ચાલી ગઈ! તેને આપ મહેરબાની કરીને બોલાવી લાવો. તે અહીંથી પાસેના એક લત્તામાં અમુક ભાઈની સાથે રહે છે. હું તેની માફી માગવા ઇચ્છું છું. કારણ કે હું શાંતિથી મરવા માગું છું. આ ઝઘડાની વાત હું કયાં પરલોક મારી સાથે લઈ જાઉં ?'

એ ભાઈને આશ્વાસન આપતાં મેં કહ્યું : 'હું હમણાં જ જાઉં છું અને બહેનને બોલાવી લાવું છું.'

પછી હું બહેનને બોલાવવા ગયો.

પણ જ્યારે હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે બધાં સૂતેલાં હતાં.

મેં હાક મારી.

ત્યાંના ભાઈએ જવાબમાં મને થોડી ગાળો ચોપડી! મને એમ લાગ્યું કે, તે વખતે એ ભાઈએ દારૂ પીધેલો હતો.

પછી તે બહેનને મેં મારી સાથે આવવા વિનંતી કરી. પણ તેમણે પણ મને લૂખો જવાબ આપ્યો અને તે મારી સાથે ન આવ્યાં!

હું પેલા બીમાર ભાઈ પાસે ગયો અને બહેને આવવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી એ વાતનો આઘાત તેમને ન લાગે એ માટે મેં તેમને કહ્યું: 'એ લોકો બધા સૂઈ ગયા છે; એટલે બહેન નથી આવ્યાં.'

પછી એક પાડોશીને તે ભાઈની પાસે બેસાડીને હું મારે ઘેર ગયો.

રસ્તામાં વારંવાર મને એક વિચાર આવ્યો:

'જો એક બહેને આપણા હરિજન ભાઈની પત્નીને એવી વિનંતી કરી હોત કે તે પોતાના ધણીની પાસે જાય, તો કદાચ તે સમજી ગયાં હોત. એક બહેન બીજી બહેનની વાત સહેલાઈથી સમજી શકે છે અને સ્વીકારી શકે છે. તેથી જો મારા સમાજસેવાના કામમાં મારી સાથે કોઈ એક બહેન મને મદદ કરતાં હોત, તો આજે મારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડત નહિ. પણ

કોઈ બહેન એવી રીતે મારી સાથે કામ કરવા જો તૈયાર પણ થઈ જાય, તો સમાજના લોકો અમને બંનેને સાથે મળીને કામ કરવા દેશે ખરા? ને જો ન કરવા દે તો શું મારે સેવાકાર્ય કરવા ખાતર કોઈ બહેનની સાથે લગ્ન કરવાં જોઈએ?'

આવા આવા વિચારો મારા મનમાં ઊઠતા હતા.

જ્યારે હું ઘેર આવ્યો, ત્યારે ખૂબ થાકેલો હતો. એટલે હું તરત જ સૂઈ ગયો.

પરંતુ હજી એક કલાક પણ ન થયો હશે ત્યાં તો બહારથી કોઈએ બૂમ પાડી :

'દાક્તરસાહેબ, દાક્તરસાહેબ, પેલા હરિજન ભાઈ ગુજરી ગયા!'

આ સાંભળીને હું જાગી ઊઠ્યો અને પાછો હરિજનવાસમાં તે ભાઈના અંતિમ દર્શન કરવા માટે ગયો.*

* આ વતને આધારે આપણા જાણીતા વાર્તાકાર શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકરે 'પંડિતજી' નામની વાર્તા લખી છે. સં૦ ક૦

૨૫
દુઃખદર્દનું રહસ્ય

અમુક વખતે અમુક સંજોગોમાં અમુક ગીત કે શબ્દોની એક વિશેષ છાપ જીવનમાં માણસ પર પડી જાય છે. એનું રહસ્ય આજ સુધી મને નથી સમજાયું.

ઘણી વાર અમુક શબ્દો અતિસાધારણ હોવા છતાં તેની અસર કાયમ માટે રહી જાય છે. આવી છાપ પડવી એ પ્રભુની કૃપાનું એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, એમ મને વારંવાર લાગ્યું છે. અહીં એક અનુભવની વાત કહી દઉં.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક રાતે મને મારો પાડોશી બોલાવવા આવ્યો. તેમણે મને કહ્યું કે, તેમની પત્નીને કંઈ તકલીફ છે. તેથી દાક્તરને બોલાવી લાવો. હું તરત જ દાક્તરને બોલાવી લાવ્યો.

દાક્તરે ઘરમાં દાખલ થતાં જ મારા પાડોશીને પૂછ્યું:

'Is she feeling acute pain?' — તમારી પત્નીને ખૂબ દુખાવો થાય છે કે?

તેમણે ના પાડી.

થોડા વખત પછી મેં મારી વિનંતી ફરીથી કરી.

તે વખતે રાતના લગભગ અગિયાર વાગ્યા હતા. પછી તેમણે કહ્યું: 'ચાલો.'

તેથી અમે બંને મોટરમાં બેસી ગયા.

ડ્રાઇવરને તેમણે કહ્યું: 'ઇસ્પિતાલ તરફ લઈ જાઓ.'

દસેક મિનિટમાં અમે ઇસ્પિતાલ પાસે આવી પહોંચ્યા.

પછી તેઓ મને લઈને ઇસ્પિતાલના તે ભાગમાં ગયા જ્યાં એવા દરદીઓ હના જેમને કોઈ ને કોઈ મોટું ઑપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું.

દરેક દરદીની પાસે જઈને તેમણે ઘણા વહાલ અને સહાનુભૂતિથી તેમની તબિયતના સમાચાર પૃછ્યા.

તે દરદીઓમાં એક પઠાણ હતો. તેનો એક આખો પગ કાપવામાં આવ્યો હતો. તેની પીડાનો પાર નહોતો! એવું હોવા છતાં તે દરેક શ્વાસે કહી રહ્યો હતો:

'अल्लाहका शुक्र है!'

પછી જમશેદજી અને હું બહાર આવ્યા અને મોટરમાં બેઠા. તેમણે ડ્રાઇવરને ઘેર લઈ જવા માટે કહ્યું.

મેં રસ્તામાં પૃછ્યું: 'જમશેદજી, આપને હવે કેમ લાગે છે?'

તેમણે જવાબમાં કહ્યું:

'ઇસ્પિતાલમાં પેલા દરદીઓની પીડા જોઈને મારી પોતાની પીડા કોણ જાણે કયાંય જતી રહી!'

આ જવાબથી હું ઘણો પ્રભાવિત થયો.

સૂફી ફકીરોએ સાચું જ કહ્યું છે:

'दर्दकी दवा दर्द है।'

ભલે તે દર્દ દિલનું હોય કે મનનું હોય કે શરીરનું હોય. કારણ કે બીજાના દર્દમાં સાચી સહાનુભૂતિ હોય તો માણસ પોતાના દુઃખદર્દ ઘણીય વાર ભૂલી જાય છે.

જમશેદજીના થિયૉસૉફીકલ સોસાયટીના ઉજ્જવળ સિદ્ધાંતો તરફ હું આકર્ષાયો હતો અને સમાજસેવાના કામમાં તેઓ મારા એક વડીલ ગુરુ સમાન હતા.

૨૭
પ્રભુપ્રેમની બારી

ચાચાજી, આપ બીજા મહાનુભાવોના સમાગમમાં પણ આવ્યા હશો એનો થોડોઘણો પરિચય આપી શકશો? તેઓની આપના જીવન પર કોઈ ખાસ અસર પડી હોય તો એ પણ જણાવો તો સારું.

એવી વ્યક્તિઓ ગણાવવા બેસું તો પાર ન આવે. કારણ કે આમ જોવા જાઉં તો નાનામાં નાના બાળકથી માંડીને વયોવૃદ્ધ ભાઈબહેનોની મારા જીવન પર એક યા બીજી રીતે અસર પડી જ છે. એક રીતે કહું તો હું સમગ્ર માનવજાતનો ઋણી છુ.

પરંતુ અહીં કેટલીક વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ કરી લઉં.

સૂફીઓનો પરિચય પહેલી વાર મને સિંધમાં મારા પરલોકવાસી મિત્ર શ્રી જેઠમલ પરશરામ ગુલરાજ દ્વારા થયો

અને બાઉલ તેમ જ ઉત્તર ભારતના ભક્તોની ઓળખાણ શાંતિનિકેતનના આચાર્યશ્રી ક્ષિતિમોહન સેન મહાશયે પહેલી વાર મને કરાવી

તેથી હું આ બંને સજ્જનોનો ઋણી છું. તેમનો સત્સંગ પણ પ્રભુની કૃપાના પરિણામે મને થયો, એમાં મને રતિભાર પણ શંકા નથી.

એવી રીતે આ બે વડીલોએ પણ મને મારા આધ્યાત્મિક જીવનને ઘણી પ્રેરણા આપી છે.

અહીં એક બીજી વ્યક્તિનો પણ ઉલ્લેખ કરવાનુ મને ઘણું મન થાય છે.

પોતાના કામમાં અને જીવનમાં એક અલૌકિક પ્રમાણિકતા જો મેં જોઈ હોય તો તે શ્રી મોતીલાલ ચીમનલાલ સેતલવાડ, જેઓ સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ એટોર્ની જનરલ નિમાયા હતા, તેમનામા મે જોઈ છે.

પ્રભુકૃપાથી જ મારો સબધ તેમની સાથે અને તેમના કુટુબીઓ સાથે થયો. તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી મને પોતાના ઘરમા એક કુટુંબીજનની જેમ રાખ્યો.

તેમનો પિતૃવત્ પ્રેમ અને તેમના ધર્મપત્ની સૌ૦ વિમળાબહેનનો માતૃવત્ પ્રેમ મારા જીવનમા સદાય એક નિરતર આશીર્વાદરૂપે રહ્યો છે. તેઓ બને 'योग कर्मसु कौशलम्' આ વાક્યના ઉજ્જવળ ઉદાહરણો છે.

એ રીતે તેઓને સાચી મહેનતથી જે આવક થઈ હોય અને એ આવક પોતાની અંગત અગત્યની જરૂરિયાતથી વધારે હોય તો એ વધારાની દોલતના

તેઓ એકલાં ભોગવનાર નથી, પણ ટ્રસ્ટીઓ છે, એ સિદ્ધાંત પણ મેં તેમના જીવનમાં જ્વલંત જોયો છે.

* * *

મારા આધ્યાત્મિક જીવનના માર્ગ પર પ્રભુકૃપાથી વારંવાર મને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ મળી છે, તેઓમાંની જે વ્યક્તિઓએ એક ઊંડી છાપ મારા પર પાડી છે તે છે સંત લક્ષ્મણસિંહજી, સંત ગુલાબસિંહજી, અને એમ. બાબા (આ ત્રણે પંજાબના છે) અને શ્રી મોટાના નામથી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણમાં ઓળખાય છે તેઓશ્રી, શ્રી અરવિંદના પત્રો, માતાજીની પ્રાર્થનાઓ, મહર્ષિ રમણનાં સૂત્રો, સ્વામી રામદાસની પ્રભુના નામમાં અગાધ શ્રદ્ધા અને મા આનંદમયીની પ્રભુ માટેની અનંત અખંડ પ્યાસ — આ બધાંથી હું ઘણો પ્રભાવિત થયો છું.

તેઓના પ્રકાશમાં મારા આત્માનું કમળ પાંખડી પાંખડીએ ખીલ્યું છે, એવો મારો વિશ્વાસ છે.

મારા માટે તેઓ સૌ પ્રભુના પ્રેમની અને પ્રભુની કૃપાની બારીઓ સમાન છે.

કેવી બારીઓ?

એવી બારીઓ જે મીરાંએ બતાવી હતી:

'बिच बिच राखूँ बारी।
सांवरियाके दरसन पाऊँ
पहिर कुसुम्बी सारी

૨૮

શિક્ષણ અને સાહિત્ય વિષયક દૃષ્ટિ

ચાચાજી, આપે શાંતિનિકેતનમાં અધ્યાપનનું કાર્ય કર્યું છે; વળી આપે સાહિત્યસર્જન પણ કર્યું છે. તેથી શિક્ષણ અને સાહિત્ય અંગેના આપના વિચારોનો ખ્યાલ આપશો?

જ્યારથી હું કૉલેજમાં હતો ત્યારથી એક શિક્ષક અથવા લેખક બનવાની મને ઇચ્છા રહી છે.

પરંતુ જીવનમાં વિશેષ સંજોગોને પરિણામે ન તો હું શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કે ન તો સાહિત્યસર્જનના ક્ષેત્રમાં તલ્લીનતાથી સાધના કરી શક્યો છું, જેનાથી મારી ઇચ્છા સફળ થઈ હોય અથવા મને સંતોષ થયો હોય. પણ જેવી અને જે કંઈ પ્રવૃત્તિ આ બંને ક્ષેત્રોમાં મારે રહી છે તેનાથી મને આનંદ તો ઘણો જ મળ્યો છે.

પ્રભુકૃપાએ હું સ્વભાવથી બાળકોને અતિશય જ ચાહું છું.

અને આ ચાહવાને કારણે જ જ્યાં જ્યાં મેં શિક્ષણનું કામ કર્યું છે, ત્યાં ત્યાં મને આનંદ મળ્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ જે કાંઈ શીખવ્યું હોય એમાં મારી કશી ખાસ કુશળતા નથી રહી. આધુનિક યુગમાં ભણાવવાના જે ખાસ સિદ્ધાંતો અથવા તેને લગતી પદ્ધતિઓ છે તેમનાથી હું નાવાકેફ છું. પણ વિદ્યાર્થીઓ સંબંધે મારા જીવનમાં વારંવાર એક અજબ વાત બની છે.

આમ તો પ્રભુકૃપાથી લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓ મને ખૂબ ખૂબ વહાલ આપે છે. વળી જે વિદ્યાર્થીઓની તેમના ભણવાના કાળમાં બીજાઓએ ટીકા કરી હોય કે કોઈ રીતે તેમને નીચા પાડ્યા હોય અથવા તેમની ઘૃણા કરી હોય તેઓ આજ સુધી પણ જ્યારે જ્યારે મને મળે છે, ત્યારે ત્યારે મને અતિશય પ્રેમથી ભેટે છે.

એનું કારણ એક જ છે કે, જ્યારે જ્યારે તેઓ દુઃખી થતા અથવા મૂઝાયેલા રહેતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ મારી પાસે વધારે આવતા અને હું તેમને બીજું તો કંઈ નહિ આપી શકતો; ફક્ત માતૃવત્ સત્કાર, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ.

તેથી વારંવાર મેં પ્રભુનો પાડ માન્યો છે.

સાહિત્યસર્જનના ક્ષેત્રમાં જેને આપણે સાધના કરી શકીએ તેવી સાધના મેં કોઈ દિવસ નથી કરી. જ્યારે

જ્યારે કોઈ વખતે અમુક વિચાર અથવા દૃષ્ટિબિંદુથી પ્રેરાઈને મારા પોતાના કઈક પ્રયત્ન અથવા ઇચ્છા વિના, મને અદરથી પ્રબળપણે કઈ પ્રેરણા થઈ છે ત્યારે જ મે કઈ લખ્યુ છે તેથી મારા લખાણોમા કોઈ જાતનુ પાડિત્ય અથવા વિદ્વત્તા નથી હોતા

મારા સ્વભાવની જેમ મારા લખાણો પણ ભાવના પ્રધાન હોય છે.

પરતુ જે સરળતા અને ઝડપથી લગભગ દરેક વખતે મારાથી લેખ લખાય છે અને એક અલૌકિક આનદ હુ અનુભવુ છુ, એ ઉપરથી મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, જ્યારે પ્રભુની કૃપા થાય છે ત્યારે તે મારી ચેતનામા એક મુહૂર્ત માટે ભેમીને કઈક લખાવે છે

મારી કલમ આમ તો પ્રભુપ્રેરિત ચેતનાની ગતિની સાથે નથી ચાલી શકતી, તોપણ જે કઈ અને જેવુ લખાય છે તેનાથી મારો વારવારનો એવો અનુભવ છે કે, વધારે નહિ તો બેચાર જણાઓ જેમને હુ નથી ઓળખતો અને જેઓ જુદી જુદી ભૂમિકાઓના હોય છે, તેમને પણ મારુ એ લખાણ ગમ્યુ છે

તેથી મને ખાતરી થાય છે કે, જ્યારે જ્યારે કેઈ એક વિચાર કે દૃષ્ટિથી કોઈ બીજાની કોઈ રીતે જરા પણ સેવા થઈ શકે છે, ત્યારે ત્યારે જેવો હુ છુ અને જેવી મારી લાયકાત છે એ મુજબ પરમકૃપાળુ મારા

પ્રભુ મને એક નમ્ર નિમિત્તરૂપે વાપરે છે અને એ રીતે મને માન આપે છે.

કેવું મારું સદ્‌ભાગ્ય !

વ્યાખ્યાન કરતી વખતે પણ એવું જ કંઈક બને છે. વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાના થોડા વખત પહેલાં જ જે વિષય પર મારે બોલવાનુ હોય છે એ સંબંધી સૂત્રરૂપે એક શબ્દ અથવા નાનકડું વાક્ય સ્ફુરે છે. પછી તેના પર વિસ્તારથી બોલવાનુ ઘણી સરળતાથી થઈ જાય છે. મને તો લાગે છે કે, એ સૂત્રરૂપી શબ્દ અથવા વાક્ય પ્રભુપ્રેરિત પ્રજ્ઞા દ્વારા મારી સામે સ્ફુટ થાય છે.

૨૯
આધ્યાત્મિક જીવન-સાધના

આચાર્જી, આધ્યાત્મિક જીવન ઘડવામાં આપે કોઈ નિશ્ચિત સાધના-પદ્ધતિ અપનાવેલી છે ખરી?

જેવી રીતે શિક્ષણ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં મેં કોઈ વિશેષ સાધના કોઈ દિવસ નથી કરી, તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ મેં કોઈ ખાસ સાધનાની પદ્ધતિ કે પ્રણાલીને નથી અપનાવી.

હું નાનપણથી જ મૌનપ્રિય રહ્યો છું. તેથી દિવસના ચોવીસ કલાકમાં થોડા વખત માટે મૌનમાં બેસું છું.

આટલાં વર્ષોના અભ્યાસથી હવે પ્રભુકૃપાથી એટલું તો જરૂર થયું છે કે, દરેક વખતે નહિ તોયે ઘણી વાર, જ્યારે હું મૌનમાં બેઠેલો હોઉં છું, ત્યારે મને એમ લાગ્યા કરે છે કે, હું કોઈ એક અદૃશ્ય પણ સર્વવ્યાપી વિરાટ વિભૂતિનાં ચરણોમાં બેઠો છું; અને તેની પ્રકાશમય ચરણ-છાયામાં મારો વિકાસ ધીરે ધીરે થઈ રહ્યો છે.

૩૦

ગુરુદેવની કૃપા પ્રસાદી

આચાર્ય, આપ ગુરુદેવ સાથે જે ઓછું ભાગ્ય છે એ ન ખરી, પરંતુ તમો સાધના એના કંઈ વિના પ્રસંગો એવા છે ખરા, જેની અસર આપના પર ઊંડી પડી હોય?

જેવી રીતે ગુરુદેવ કવિવરના પ્રથમ દર્શનથી મારા જીવન પર એક ઊંડી અસર થઈ હતી, એવી જ રીતે તેઓ જ્યારે સાતમી ઑગસ્ટ ૧૯૪૧મા ગુજરી ગયા એના થોડા વખત પહેલા બેએક વાર તેમને મળવાનુ થયુ એ પણ નથી ભુલાતુ

જાન્યુઆરી ૧૯૪૧મા ગુરુદેવના પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની પુણ્યતિથિ હતી

લગભગ દર વરસે તે દિવસે ગુરુદેવ આશ્રમમા હાજર રહેતા અને મહર્ષિ સબધે એક નાનુ પ્રવચન આપતા

પરતુ તે વર્ષે ગુરુદેવની તબિયત નાદુરસ્ત હોવાથી તેમણે મને એવો આદેશ કર્યો કે, શાતિનિકેતન મદિરમા એમના પિતાશ્રીની પુણ્યતિથિને દિને મારે પ્રવચન આપવુ

તેમનો આ આદેશ સાંભળીને મને ઘણો સંકોચ થયો. મેં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું :

'ગુરુદેવ, હું એવું કરવાને બિલકુલ લાયક નથી! આપ મને કૃપા કરીને ક્ષમા કરશો.'

મારા આ શબ્દોથી તેઓ અપ્રસન્ન થયા, એમ મને લાગ્યું. જ્યારે મેં તેમના મુખ તરફ જોયું, ત્યારે ગુરુદેવે જવાબ આપ્યો :

'જેવી તારી ઇચ્છા! પણ મારી પોતાની તો એવી ઇચ્છા છે કે, તું આ વખતે પ્રવચન કરે.'

પછી મેં ગુરુદેવનો આદેશ માથે ચડાવ્યો અને પુણ્યતિથિને સાંજે જેવી પ્રભુએ પ્રેરણા આપી એમ એક નાનકડું પ્રવચન મેં કર્યું.

મંદિરમાં ઉપાસના પૂરી થતાં બધા લોકો પોતપોતાને નિવાસસ્થાને પાછા ચાલી ગયા અને હું મારી કુટિયામાં પાછો ફર્યો. ત્યાં એકલો બેસીને મહર્ષિના મહાન આત્માનું સાન્નિધ્ય અનુભવી રહ્યો હતો.

લગભગ સાડાનવ વાગે રાતે ગુરુદેવે મને પોતાના નિવાસસ્થાને બોલાવ્યો.

હું ત્યાં તરત જ ગયો.

જ્યારે મેં તેમને પ્રણામ કર્યા, ત્યારે તેમણે મારી તરફ જોયું પણ નહિ. થોડા વખત સુધી તેઓ તદ્દન શાંત જ રહ્યા. પછી તેઓ બોલ્યા :

'તેં જે કંઈ મંદિરમાં મારા પિતાશ્રી સંબંધે કહ્યું એનો અહેવાલ મને મળી ગયો છે. તેનાથી હું ખૂબ ખુશી થયો છું.'

આ સાંભળીને મેં ગુરુદેવને ફરીથી પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું :

'તો ગુરુદેવ, હું ધન્ય થયો. પ્રભુની કૃપા - અને આપના આશીર્વાદના બળે જ હું પ્રવચન કરી શક્યો છું.'

પછી ગુરુદેવે પોતાના એક સેવકને એમના કબાટમાંથી ખાદીનો એક ઝભ્ભો જે તેઓ કોઈ કોઈ વાર પહેરતા તે લાવવા કહ્યું.

જ્યારે સેવક ઝભ્ભો લઈ આવ્યો. ત્યારે ગુરુદેવે પોતાના કમલવત્ હાથોથી એ ઝભ્ભો મને આપ્યો. અને મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો.

કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઝભ્ભો સ્વીકારતાં મને એમ લાગ્યું કે, સૂર્ય ભગવાન કૃપા કરીને મને પોતાના પ્રકાશની એક કણી આપી ગયા છે. અને મારો વિશ્વાસ છે કે, એ પ્રકાશની કણી, રેડિયમની એક કણીની જેમ, મારા અંતરમાં ઘોર અંધારાં હોવા છતાં તેને ઉજ્જવળ રાખવામાં ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે.

* * *

બીજો પ્રસંગ ૨૯મી જુલાઈ ૧૯૪૧નો છે.

ગુરુદેવની તબિયત બહુ જ બગડી ગઈ હતી. તેથી

એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, બીજે દિવસે એમને કલકત્તા ખસેડવામા આવશે ને ત્યા ઑપરેશન કરવું પડશે.

તેથી ૨૪મીની સવારથી ગુરુદેવ એક પછી એક શિક્ષકને બોલાવીને કંઈ ને કંઈ કહેવા લાગ્યા.

સાંજે કલાચાર્ય નંદલાલ બસુ અને મને તેમણે યાદ કર્યા

અમે બને એક સાથે ગુરુદેવને પ્રણામ કરવા ગયા.

તે વખતે ગુરુદેવ બહુ અશક્ત હતા. ધીરે ધીરે ગુરુદેવે થોડા શબ્દો કહ્યા

'હું હવે એક લાબી રજા પર જાઉં છું પણ નંદ, (નંદલાલબાબુને સંબોધન કરીને) કોઈ કોઈ વાર જ્યારે તું નવુ ચિત્ર બનાવશે, ત્યારે હું જરૂર જોવા આવીશ.

'અને ગુરુદયાલ, કોઈ કોઈ વખતે જ્યારે તું ભજન ગાતો હોઈશ, ત્યારે હુ એ સાભળવા જરૂર આવીશ.

'વર્ષો પહેલા જ્યારે તું પહેલવહેલો શાતિનિકેતનમા રહેવા આવ્યો અને સવારે દરરોજ લગભગ ચાર વાગ્યે એકલો મારા ઘરના બહારના રસ્તા પરથી પસાર થતા તું ભજન લલકારતો, એની સ્મૃતિ મારા મનમા સદા તાજી છે.'

એમ કહીને તેઓ એકદમ શાત થઈ ગયા. કારણ કે તેમને આખા દિવસનો બહુ જ થાક લાગ્યો હતો.

પછી નંદબાબુ અને મે આંસુભરેલી આખોએ ગુરુદેવને પ્રણામ કર્યા.

૩૧

ભક્તિભાવભર્યાં ભજનો

ચાચાજી, આપનાં ભજનો વિશે થોડુંક કહો. અમે જ્યારે જ્યારે આપનાં ભજનો સાંભળીએ છીએ, ત્યારે ત્યારે દિવ્ય આનંદનો અનુભવ કરીએ છીએ એ જ રીતે બીજા લોકોને પણ આપનાં ભજનોની અસર થઈ જ હશે.

ભજન ગાવાની મારી વાત કરતાં મને ગાંધીજીની યાદ આવે છે.

ગાંધીજીને પણ મારું ભજન ગાવાનું ગમતું, તેથી હું મારી જાતને ધન્ય માનું છું.

કોઈ કોઈ વાર ગાંધીજીના મૌનના દિવસે હું તે વખતે તેમની પાસે હોઉં ત્યારે, અથવા કોઈ કોઈ વખતે સમૂહ-પ્રાર્થનાને સમયે તેઓ મને ભજન ગાવા માટે જણાવતા. તેમનું એક અતિશય પ્રિય ભજન 'तेरा मकान आला'* એ સિંધી ભજન હતું.

* જુઓ 'આશ્રમભજનાવલિ'.

એક વાર ગાંધીજીએ મને કહ્યુ,

'गुरुदयाल, तुमारे गानेमें मीठाससे ज्यादा दर्द है, जो मुझे बहुत भाती है।'

આ સાભળીને હુ ગદગદ થઈ ગયો.

મારા ભજનો સ બધે એક વાત જો અહીં કહી દઉં, તો અનુચિત નહિ ગણાય

મે થોડાક ભજનો જુદા જુદા સમયે રચ્યા છે. એમ કહુ તો ઠીક લાગશે કે, ભજનો મને અ દરથી સ્ફુર્યા છે મને શાસ્ત્રીય સ ગીતનુ જ્ઞાન જરાયે નથી જ્યારે મને કોઈ ભજન સ્ફુરે છે તે પહેલા થોડા વખત સુધી હુ કઈ ગુણગુણ કરુ છુ એ ગુણગુણાટમા કોઈ ગીત ક્યારેક સાભળ્યુ હોય તેનો આભાસ હશે એમ મને લાગે છે

મને પોતાને મારા ભજનોથી, તે જેવા છે તેવાથી, એક વિશેષ સ તોષ એટલા માટે થયો છે કે, જ્યારે જ્યારે તે મે બીજાને સ ભળાવ્યા છે (અને મે ભારત વર્ષમા મુસાફરી બહુ કરી છે), તો દરેક વખતે કોઈ એક કે બેના હૃદયને મારા ભજનોએ થોડા વખત માટે સ્પર્શ કર્યો છે ફક્ત એટલુ જ નહિ, પણ કોઈ કોઈ વાર વિદેશના લોકોને પણ મારા ભજનો, જોકે તેઓ ભજનની ભાષા ને રાગરાગિણીથી તદ્દન અપરિચિત હોય છે તોપણ, સ્પર્શ કરી શક્યા છે

થોડા વખત માટે જ પડી હશે પણ ભજનોની અસર જરા વધારે પડી હશે, કારણ કે જેમ ભજનો દ્વારા જ્યારે પ્રભુની કૃપા મારા પર ઊતરી છે, કોઈ કોઈ વાર તેના ચરણકમળ સ્પર્શ્યાં છે, તો એવી રીતે જ મારા ભજનના સાંભળનારાઓને કોઈ કોઈ વખત એમ લાગ્યું હશે કે તે વેળાએ પ્રભુની કૃપા તેમના પર પણ ઊતરી રહી છે *

* પૂ. ચાચાજીના કેટલાક ભજનો આ પુસ્તકના બીજા ખંડમાં આપ્યા છે

૩૨
મારાં ભજનો—પ્રભુના પ્રેમપત્રો

મારા પોતાને માટે તો મારાં ભજનો પ્રભુના પ્રેમપત્રો છે. અને દરેક ભજનની પાછળ આંતરિક જીવનનો કોઈ ને કોઈ સુખમય અથવા દુઃખમય અનુભવ છે અને તે અનુભવ દ્વારા મને શી શિખામણ મળી તે મારાં ભજનોમાં સચવાઈ છે.

મારાં ભજનોએ મારા જીવનમા ગુરુજનોની જગ્યા લીધી છે; એનો અહેવાલ એક વાર મેં એક લેખમા* આપેલો, તે અહીં ટૂંકમાં આપી દઉં.

એમ કહેવાય છે કે, એક વાર સંત કબીરને કોઈ જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યું :

'આપને કોઈ ખાસ મુહૂર્તે સત્યના માર્ગ પર ચાલવાની દીક્ષા અને શિક્ષા આપવામા આવી છે ખરી ?'

* જુઓ 'Hound of the Heart' એ પુસ્તકમાનો 'Song-way of the Spirit' નામનો લેખ

કબીરજીએ જવાબ આપ્યો

'એ સૌભાગ્ય અને સુખ મને આપવામા આવ્યા હતા, જ્યારે બ્રહ્માએ હજી આવરણ પહેર્યું ન હતું'

એવી જ રીતે આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, માણસનો આત્મા ને એનુ આર્યત્વ તેના શરીરના આવરણ પહેલા સર્જવામા આવ્યા હતા

પરતુ એ આર્યત્વનો વિકાસ જન્મજન્માન્તરમા થાય છે અને તેનુ પ્રમાણ ફક્ત ત્યારે જ આપી શકાય છે જ્યારે માણસનુ શરીર સાચે જ પ્રભુનુ મદિર બની જાય છે

પણ આત્મા જે એક પક્ષી સમાન છે, એની પાખ પ્રથમ વાર માણસના શરીરમા ક્યારે ફફડવા લાગી, એ એક એવુ રહસ્ય છે જેને સમજવું સહેલુ નથી

પરતુ એટલુ તો કહી શકાય છે કે, જ્યારે જ્યા આ પક્ષી અથવા આત્મા આકાશ (પરમાત્મા) મા પ્રેમથી તલસે છે અને તેને દિલથી ચાહે છે, ત્યારે ત્યાં તેની ઝાખી માણસને થાય છે

પ્રભુકૃપાથી એવી ઝાખી કોઈ કોઈ વખતે મારા ગીતે દ્વારા મને મળી છે

પહેલી ઝાખી જ્યારે હુ પચીસ વર્ષનો હતે ત્યારે થઈ

હું એકાંતમાં એક દિવસે બેઠો હતો, ત્યારે એકાએક પ્રચંડ પ્રકાશનો એક સ્તંભ મને મારી નજર સામે દેખાયો. પછી તે સ્તંભે એક વિરાટ વિભૂતિનો આકાર ધારણ કર્યો. તેનું માથું આકાશને અડી રહ્યું હતું અને પગ પૃથ્વીને. વાતાવરણમાં એક અદ્ભુત શાંતિ અને સુગંધ હતી.

આ વિરાટ વિભૂતિને મેં એક પળ માટે જ જોઈ. પણ તે પળમાં અનંતનું આસ્વાદન હતું ને વિરાટનો વિદ્યુત્ જેવો વેગ.

તે વિરાટ વિભૂતિ અંતર્ધાન થતાં જ મને એક ગીત સ્ફુરી આવ્યું. એ ગીત મારા જીવનમાં પ્રથમ વાર સ્ફુરેલુ ગીત છે. તેના શબ્દો છે:

'सोया था तले दीवार....'*

પછી આ ગીત કલાકો સુધી હું ગાતો રહ્યો. જગત અને તેમાં મારા જીવનનો દૈનિક ક્રમ હું તદ્દન ભૂલી ગયો.

એ વિરાટ વિભૂતિનાં દર્શનથી જે આંતરિક આનંદ મને મળ્યો હતો તેની મસ્તી દિવસો સુધી હું અનુભવતો રહ્યો. એટલે સુધી કે આ દર્શન પછી થોડા દિવસોમાં જ મારા એક સૌથી વહાલા મિત્રના મૃત્યુથી અમારો કૌટુંબિક વ્યવસાય બંધ થઈ જવાથી જે કંઈ કષ્ટ અને દુઃખ મને થયાં તે હું બહુ સહેલાઈથી ઝીલી શક્યો.

*આખા ગીત માટે જુઓ પૃ. ૪૮.

બીજી આંખી મને સાત વરસ પછી થઈ.

એક સવારે હું દરિયાને કિનારે એકલો ફરતો હતો અચાનક દરિયાની લહેરો અને મારા હૃદયના તરંગો વચ્ચે એક અસાધારણ અને અલૌકિક સુમેળ મેં અનુભવ્યો તેથી મને અતિશય આનંદ થયો.

તે વખતે મને બે ગીતો સ્ફુર્યાં :

१

आज प्रभातमें कौन आया?
रात अबही खतम हुई थी,
किसीने आकर दर खटखटाया,
पूछा तब मैंने अदबसे,
कौन मेरे घर आज आया?
दिया जवाब प्रभुने,
तेरा मेहमान मैं होके आया,
क्या करोगे मेरी खातिर,
यह कहके उसने मुझे शरमाया।

२

मेरे घर प्रीतम आया।
अपना महल छोडके,
मेरे घर डेरा जमाया।
वो है ऐसा मस्त रागी,
मेरा राग सुनो वो आया।

वो है अेक महान मुसव्वर,*
मेरी तसवीर देखने आया।

ગીત ગાતાં ગાતાં મને એમ લાગ્યું કે, હું એક વિશાળ, અગાધ ગંગામાં સ્નાન કરી રહ્યો છું અને મારી ચેતના પર ચઢેલા મેલને, મમતાને ધીરે ધીરે ધોઈ રહ્યો છું.

પછી બીજાં સાત વરસ પસાર થઈ ગયાં.

હું એક વાર બહુ જ બીમાર પડી ગયો હતો. બચવાની આશા બિલકુલ ન હતી.

એક દિવસ થોડા કલાકોની સતત બેશુદ્ધિ પછી — જે ગાળામાં સગાવહાલાંઓ અને દાક્તરો મારા મૃત્યુની દર પળે વાટ જોઈ રહ્યા હતાં — અચાનક અંદરથી પ્રેરાઈને હું એક ગીત ગાવા લાગ્યો.

તે વખતે હું એટલો બધો અશક્ત હતો કે, દાક્તરોને એવી બીક લાગી કે, કદાચ ગીત ગાતા ગાતાં મારું હૃદય એકદમ બંધ પડી જશે। તેથી એ લોકોએ મને ચૂપ રહેવા માટે બેત્રણ વાર કહ્યું. પણ મેં માન્યું નહિ.

તે વખતના ગીતના શબ્દો આ પ્રમાણે હતા:

रंगवाले, कर कृपा, तू रंग दे।
अे चदरिया मैंने रंगी बार बार,

रग फिर फिर उतर गया,
तू रंग दे।
तू अेक कारीगर रगरेज़,
और रंग तेरे सब ही हैं पके,
तू रंग दे।
मुझको ज्यादा पसंद है गेरुआ,
गेरुआ ही रंगरेज़,
तू रग दे।

ગીત ગાયા પછી મને એમ લાગ્યુ કે, હું એક નવો માનવી બની ગયો છું ને મારામાં વૈરાગ્ય-વૃત્તિનો જરા વધારે વિકાસ થયો છે.

પાંચ વર્ષ પછી એક બીજી ઝાંખી થઈ.

એક વાર હું રેલવેમાં મુસાફરી કરતો હતો. જે ડબામાં હું બેઠો હતો તે ચિકાર હતો. મને ઘણી અગવડ થઈ રહી હતી. ચારે બાજુથી મને વારંવાર ધક્કા લાગી રહ્યા હતા.

એવી અગવડ હોવા છતાં અચાનક અંદરથી એક ગીત સ્ફુર્યું અને હું ગાવા લાગ્યો :

आज तेरे घर प्रीतम आया,
उसने दिलकी प्यार मिटा।
आज तेरे घर प्रीतम आया,
अपने प्रेमकी भेंट वो लाया ;

वो तो तेरा जनम-जनम का,
उसके दिलकी चाह मिटा।
अब तू उसके संग हो ले,
और चला जीवनकी नाव;
धूप-छाँव और बिजली बरषामें,
वोही तेरा नाखुदा।

ગીત ગાતાં ગાતાં મેં ગુલાબનાં ફૂલોથી ભરેલા એક અદૃશ્ય ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો. જ્યાં હું બેઠો હતો ત્યાં આજુબાજુના લોકો ધક્કા મારી રહ્યા હતા, તેનું ભાન મને જરા પણ ન રહ્યું.

આવી રીતે મારા આધ્યાત્મિક જીવનના માર્ગ પર મારાં ગીતો માર્ગસૂચક સ્તંભ બન્યાં છે.

મારાં ગીતોએ પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચે એક રસ્તો રચ્યો છે, જે રસ્તેથી પ્રભુ ઉપરથી નીચે મારી ચેતનામાં અવતરે છે અને હું નીચેથી તેની તરફ ઊર્ધ્વ દિશામાં પ્રયાણ કરું છું.

મારા ગીતોએ મને એવો અને એટલો તો સાત્ત્વિક આનંદ આપ્યો છે કે તે મારી દોલત કુબેરની દોલત કરતાં અનેકગણી વધારે છે.

મારા માટીના ઘરમાં સંગીત દ્વારા જગતનો સર્જનહાર જે તારાજડિત મહેલમાં રહે છે તે પધાર્યો છે.

આ ગીતો દ્વારા જ મને એકમાં બહુનાં અને બહુમાં એકનાં કોઈ કોઈ વખતે દર્શન થયાં છે.

ટૂંકમાં, મારા ગીતો એક એવી જાતના પરિચય અને પ્રેમ-પત્રો છે, જેથી મેં મારા જન્મજન્માન્તરના પ્રીતમને થોડો ઓળખ્યો છે અને તેણે મને ઓળખીને મારા પર કૃપાદૃષ્ટિ કરી છે.

સાચુ જ કહ્યું છે કે, સંગીત એ પ્રભુ અને પ્રેમની સૌથી ઉત્તમ ભાષા અને ભૂષણ છે.

૭૭

સાધના અને શારીરિક બાધા

ચાચાજી, આપશ્રીને આધ્યાત્મિક સાધનામા શારીરિક મર્યાદા બાધારૂપ નીવડી હતી ખરી? જેમ અન્ય સાધકોના જીવનમા આત્મા અને દેહના ધર્મો વચ્ચે સંગ્રામ જાગેલો જોવા મળે છે એવુ કંઈક આપના જીવનમાં બન્યું છે ખરુ?

હું કહી ગયો છું કે, જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં — આર્થિક, બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક — કોઈ જાતની ચોક્કસ અને ચુસ્ત સાધના મેં નથી કરી. મારા જીવનનો વિકાસ એક ફૂલની જેમ વરસાદમાં અને તાપમાં પોતાના છંદ અથવા નિયમ અનુસાર, જે હું પોતે નથી જાણતો, થયો છે.

પરંતુ જે તાપે મને કોઈ કોઈ વાર બહુ જ સતાવ્યો છે તે છે કામવૃત્તિ અથવા વાસનાનું કોઈ કોઈ વાર થતું સખત આક્રમણ!

સાધારણ રીતે તો પ્રભુકૃપાથી વિચાર, વાણી અને

વર્તનમાં જાણીબૂઝીને કામનું કોઈ જાતનું કલંક નથી થયું; અને વાચનમાં પણ એવું કોઈ દિવસે નથી આવ્યુ જેની છાપ એવી પડી હોય કે પછીથી મારા મનની અંદર એક કીડાની જેમ મને અંદરથી પીડિત કર્યો હોય.

બેચાર વર્ષે કોઈ કોઈ વાર એવો હુમલો આવી જાય છે, ત્યારે હું ત્રાસી જાઉં છું. તે વખતે પ્રાર્થના, જપ, અમુક હઠયોગનાં આસનો, કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પોતાને રોકી રાખવો, બહાર માઈલોના માઈલ સુધી ફરવા ચાલી જવું, બરફ જેવા ટાઢા પાણીમાં બેસવું, રડવું, એ બધું કંઈ જ કામ નથી આવતુ! તેથી મેં એવા આક્રમણનો મુકાબલો કરવાનું જ છોડી દીધું છે. જ્યારે જ્યારે એ આવે છે, ત્યારે ત્યારે તેને તટસ્થ રીતે ભગવાનની કૃપામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને જોઉં છું.

પરંતુ એવું આક્રમણ શું કરવા થતું હશે? અંદર હજીયે કામની વાસનાવૃત્તિ શમી નથી, એમ તો મને લાગે છે. પણ એ કોઈ દિવસ શમશે ખરી? એવો વિચાર આવ્યા વિના મને રહેતો નથી.

જે પ્રભુકૃપાથી ક્રોધ અને લોભનાં બે નર્કનાં દ્વાર ઓળંગાયાં છે, તે જ પ્રભુકૃપા નર્કના આ ત્રીજા દ્વારને પણ ઓળંગાવશે, એવી પ્રાર્થના હું કરું છું અને એવી આશામાં જીવું છું.

પરંતુ જાણકાર લોકો તો એમ કહે છે કે, જ્યાં

સુધી પ્રાણની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ નહિ થાય, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક જીવનમાં કંઈ મૌલિક પ્રગતિ નહિ થઈ શકે. તો શું મારી પ્રાર્થના અને આશા ઠેઠ સુધી નિષ્ફળ નીવડશે?

પણ પ્રભુની કૃપા તો કીમિયા સમાન છે એ અમૂલ્ય પારસમણિ એક દિવસ મને સ્પર્શ કરશે જ, ત્યારે આ કથીર સમાન જીવન સુવર્ણમય બની જશે.

માનવ તો પ્રભુનો અંશ છે, એમ કહેવાય છે તો કોઈ દિવસ તે પ્રભુની પવિત્રતાને વ્યક્ત કરી શકશે. જાણનારાઓ એમ કહે છે કે, આધ્યાત્મિક માર્ગ પર ચાલનારાઓને પોતાના શરીરની ચેતનાથી દૂર રહેવું જોઈએ

પણ ભગવાન જાણે મને શરીર સંબંધી ચેતના જરા વધારે જ રહી છે તેનું એક કારણ શારીરિક અસ્વસ્થતા હોઈ શકે છે અનેક વ્યાધિઓમાં વખતોવખત હું સપડાયો છું અને હરસ દમ, કૉલેરા, ડબલ ન્યૂમોનિયા, હૃદયના કૅકસ, લો બ્લડ પ્રેશર વગેરે વગેરેથી હું જીવનમાં ઘેરાયેલો રહ્યો છું શું તેથી જ શરીર સંબંધી ચેતનાથી હું એકદમ ઉપર નથી આવી શક્યો?

પરંતુ આવું હોવા છતાંયે હું આજ સુધી જીવતો રહ્યો છું અને કામકાજ કરતો રહ્યો છું, એ ફક્ત પ્રભુ કૃપાને બળે જ જે કૃપાએ મારા અવગુણો, અપવિત્રતા,

શારીરિક કષ્ટો, એ બધાંને ધ્યાનમાં રાખીને આજ સુધી મને દોર્યો છે, તે જ કૃપાળુ મને ઠેઠ સુધી જરૂર દોરશે.

લોકોની નજરમાં હું સારો કે નરસો જેવો છું તેવો છું; તેનાથી મને ન તો સંતોષ થયો છે કે અસંતોષ. મને સંતોષ ફક્ત એક જ વાતનો રહ્યો છે, જો કવિ બ્રાઉનિંગના શબ્દોમાં કહું તો—

'What I was not to the people, I was to God.'

—જેવો હું લોકોની નજરે નથી, તેવો હું પ્રભુની

૩૪
ક્વેકર્સ સોસાયટીના સભ્ય

ચાચાજી, આપ ક્વેકર્સ સોસાયટીના સભ્ય કઈ રીતે બન્યા?

હું વર્ષોથી મૌનપ્રિય રહ્યો છું એવું મેં કહ્યું છે. પણ મૌનમાં બેસીને કોઈ કોઈ વાર અંદરથી એવો આદેશ મળ્યો છે જેના પાલનના પરિણામે મને એવી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, તે આદેશ પ્રભુની તરફથી જ હતો. જોકે, જે વખતે તે આદેશ થયો એ વખતે તેવી ખાતરી મને એકદમ થઈ નહોતી કે, તે પ્રભુની તરફથી છે. તે વખતે તો હું કેવળ આંતરિક પ્રેરણાની પ્રબળતા જ અનુભવી શકતો. એક ઉદાહરણ અહીં આપી દઉં, એમાં તમારા સવાલનો જવાબ પણ આવી જશે.

૧૯૪૪ના અરસામાં એક સાંજે મુંબઈમાં હું એક અંગ્રેજ મિત્રના ઘરના બાગમાં તેમની અને તેમનાં પત્નીની પ્રતીક્ષા કરતો એકલો બેઠો હતો.

તે વખતે મને અંદરથી એકદમ એવો આદેશ થયો કે, હું ક્વેકર્સ સોસાયટીમાં દાખલ થાઉં.

હુ આ સોસાયટીના નામથી તો ઘણા
પરિચિત હતો પહેલી વાર તેમના વિશેનો એક
જ્યારે હુ કૉલેજમા ભણતો હતો, ત્યારે ઇ
ઇતિહાસની એક ચોપડીમા મે વાચેલો ત્યાર
એકબે કવેકર્સ જે હિંદમા પ્રવાસે આવ્યા હતા
શાતિનિકેતનમા તેમને હુ મળ્યો હતો પણ કોઈ
કોઈની સાથે પણ આ સોસાયટીના સિદ્ધાતો અને
પ્રવૃત્તિઓ સંબધે કોઈ જાતની ચર્ચા નહિ થયેલી

એ સોસાયટીનુ નામ પણ મારી ચેતનામાથી કે
વર્ષોથી લુપ્ત થઈ ગયેલુ હતુ તેથી આ આદેશ મ
મે એક પત્ર ત્યા બેઠા બેઠા જ લખી નાખ્યો
સોસાયટીનો સભ્ય થવા ઇચ્છુ છુ.

પણ મારો પત્ર કોને નામે મોકલવો અને
એ હું જાણતો ન હતો

પરતુ બે જ કલાક પછી એક મિત્ર મારા
મિત્ર અને તેમના પત્નીને મળવા આવ્યા જ્યારે
ઓળખાણ તેમની સાથે કરાવવામા આવી, ત્યારે
જણાવવામા આવ્યુ કે, તેઓ એક કવેકર છે

તેથી એ તકનો લાભ લઈને મે એમને પૂછ્યુ
સોસાયટીનો કોઈ પ્રતિનિધિ ભારતવર્ષમા છે ખ
અને જો હોય તો તેમનુ નામ અને સરનામુ મને
કરી આપશો?

તેમણે મને એ અંગેની બધી વિગત આપી. એટલે બીજે દિવસે મેં મારો પત્ર મોકલી આપ્યો.

પરંતુ ઘણા વખત સુધી એનો મને કશો જવાબ ન મળ્યો. લગભગ બે વર્ષ પછી મને જણાવવામાં આવ્યુ કે, સોસાયટીમાં મને સભ્ય તરીકે દાખલ કર્યો છે.

આટલા વિલંબનું કારણ એ હતું કે સોસાયટીનો એક અગત્યનો નિયમ એ છે કે, જો કોઈ વાતનો નિર્ણય કરવાનો હોય ત્યારે બધા જ સભ્યો સહમત થાય, તો જ તે સૌને સંમત થઈ શકે. જો અમુક નિર્ણય સંબંધી એક વ્યક્તિનો પણ વિરોધ હોય, તો તેનો અમલ નથી થતો.

અને વિલંબ થવાનુ બીજું કારણ એ હતું કે, ત્રણસો વર્ષ પહેલા જ્યારથી ક્વૅકર્સ સોસાયટી સ્થાપવામા આવી હતી ત્યારથી ખ્રિસ્તી ધર્મની બહારની કોઈ વ્યક્તિને એમાં દાખલ કરવામાં આવી ન હતી. તેથી જ્યારે મારી અરજી સોસાયટીના (ઇંગ્લંડના) સભ્યોની આગળ રજૂ કરવામાં આવી, ત્યારે તેમની અંદર એક મોટી ગડમથલ ઊભી થઈ ગઈ. પ્રથા અને પ્રગતિ વચ્ચે એક જાતનું મહાભારત તે લોકોમા જાગ્યુ. પ્રથા તેમને જેમ બધું ચાલી આવ્યું હતું તેવું ટકાવી રાખવા માટે કહેતી હતી; પરંતુ સદા જીવન્ત સત્ય તેમને પ્રગતિને માર્ગે લઈ જવા માટે આવાહન કરતું હતું

આ સોસાયટીમાં ઈસાઈ ધર્મની બહારના લોકોને લેવાનું જે આજ સુધી બંધ હતું, એમાં પ્રભુએ મને નિમિત્ત બનાવીને એ દ્વાર અમુક સમય સુધી તો ખોલાવ્યાં, એમ મને નમ્રતાપૂર્વક લાગે છે. એવું તો ફક્ત પ્રભુ જ કરી શકે. તેથી હું માનું છું કે, જે આદેશ મને આપવામાં આવ્યો હતો તે પ્રભુએ પાઠવ્યો હતો.

એવા બીજા થોડા પ્રસંગો પણ મારા જીવનમાં, આવ્યા છે. પરંતુ દરેક પ્રસંગની પાછળ પ્રભુએ મને એક નિમિત્ત કરીને અમુક સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓના જીવનમા જાતજાતની સંકીર્ણતાઓ જે તેમનામાં ચોરની જેમ પેસી ગઈ હતી તેને કાઢવામાં મને વાપર્યો છે એમ ફક્ત મને જ નથી લાગ્યુ, પણ જે લોકો વચ્ચે આતરિક આદેશ પ્રમાણે હું ગયો અને જેમની સાથે હું રહ્યો તે લોકોએ પણ એવી સાક્ષી પૂરી છે. લોકોએ જ પ્રથમ વાર મારી આંખો એવા સત્ય તરફ ઉઘાડી કે, હું કોઈ બાહ્ય અને વિશેષ કારણ વિના તે લોકો વચ્ચે રહેવા ગયો એની પાછળ પ્રભુનો હાથ હશે જ.

૩૫
સ્વજનો વિશે થોડુંક

ચાચાજી, આપશ્રીના સ્વજનો વિશે થોડું કહો તો અમને તેઓ વિશે જાણવા મળે

મારા પિતાશ્રીએ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી એક નાનકડું કામ, પોતાના પેન્શનથી જે થોડા રૂપિયા દર મહિને આવતા એમાં વધારો કરવા માટે, જેનાથી ઘરનું ખર્ચ ચાલી શકે, શરૂ કર્યું કવેટાથી જાતજાતના મેવાઓ ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સારી રીતે પૅક કરીને તેઓ મોકલતા અને એમાં એક રૂપિયા પાછળ એક આનો ફાયદો વળતો. એમને મેવા અંગેની — મેવો કેમ તોડવો, ક્યારે તોડવો, કેમ પૅક કરવો — ઉત્તમ પુસ્તકો ઇંગ્લૅંડ અને અમેરિકાથી મંગાવીને વાંચ્યાં હતાં

પરંતુ કવેટામાં મેવાની સીઝન ફક્ત ચાર જ મહિના રહેતી બાકીના આઠ મહિનાઓમાં તેઓ ઉર્દૂ અને ફારસી સાહિત્યનો — વિશેષે કરીને કવિતાનો — ઊંડો

અભ્યાસ કરતા જુદા જુદા દેશોની ટિકિટો ભેગી કરીને સારી રીતે રાખતા હસ્તરેખાનો અભ્યાસ પણ ઘણી હોંશથી કરતા કોઈ કોઈ વાર ઉર્દૂમા મૌલિક કવિતાઓ પણ લખતા સગીત અને સાસ્કૃતિક સમારોહ ગોઠવવામા તેમને રસ પડતો

આપણા જુવાનિયાઓની તદુરસ્તી દિવસે દિવસે નબળી પડતી જોઈને તેમને અતિશય દુખ થતુ તેથી પહેલા તેમણે પોતાનુ શરીર ઊંચા દરજ્જાની કસરત નિયમિત કરીને સુદર અને સુડોળ બનાવ્યુ પછી વર્ષો સુધી સિંધ, પજાબ અને સરહદની સેકડો શાળાઓ અને કૉલેજોમા તદુરસ્તી કેમ સાચવવી અને સુદર તથા સ્વસ્થ શરીર કેમ બનાવવુ એ સબધી તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યા ફક્ત વ્યાખ્યાનો જ નહિ પરતુ એક નાનકડા ગ્રામોફોન અને કસરતની છ રેકોર્ડની મદદ લઈને તેઓ પ્રત્યેક વાર પોતાના વ્યાખ્યાન પછી પાચ મિનિટ કસરત પણ પોતે કરીને બતાવતા

કરાચીમા તેમણે એક વ્યાયામશાળા એક ઉદાર પારસી સદ્ગૃહસ્થના દાનથી સ્થાપી હતી ત્યા સવારે અને સાજે જુવાનિયાઓ તેમ જ મોટી ઉંમરના લોકોને કસરત કરતા જોઈને મારા પિતાશ્રી આનદથી પુલકિત થઈ જતા

તેમને જોઈને લોકો કહેતા The young-old man'—જુવાન ચાચા છેક સુધી તેમની તદુરસ્તી બહુ

. . રહી હતી પણ છેવટે હૃદય અચાનક બધ પડી જવાથી તેઓ ૧૯મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ના રોજ અવસાન પામ્યા

મારા માતુશ્રીના અવસાન પછી ત્રણ વર્ષ બાદ મારા પિતાશ્રીએ પુનર્લગ્ન કર્યું મારા ઓરમાન મા કચ્છના એક ભાટિયા કુટુબના હતા તેઓ નાની ઉંમરમા વિધવા થઈ ગયા હતા ૧૯૧૦મા વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરે એવો પ્રચાર કરવા માટે મુબઈથી સિંધ અને પજાબની મુલાકાતે એક અગ્રગણ્ય સમાજ સુધારક આવ્યા હતા. આ સુધારાને ઉત્તેજન આપવા માટે પિતાજીએ ફરીથી લગ્ન કરવાનુ નક્કી કર્યું

ઓરમાન માને બેત્રણ વર્ષ આવ્યાને થયા ત્યાર પછી અમારુ સયુક્ત કુટુબ ધીમે ધીમે વિખરાવા લાગ્યુ તેનુ મુખ્ય કારણ આર્થિક નહોતું, પણ રીતરિવાજની ભિન્નતા હતું

મારા ઓરમાન મા ૧૩મી ઓકટોબર ૧૯૫૬મા ગુજરી ગયા

મારી નાની બહેન જેમણે જીવનમા ઘણુ દુખ સહન કર્યું હતુ

પહેલા તો કવેટામા ૧૯૩૫ની સાલમા થયેલા ધરતી કપમા તેમનુ કુટુબ તારાજ થઈ ગયુ મિલકત તો

ગઈ, પણ ઘણા સગાવહાલાઓ પણ જમીનની નીચે દટાઈને મરી ગયા! પછી ૧૯૪૭મા ફરીથી બધુ ઉજ્જડ થઈ ગયું અને પહેરેલે કપડે જ તેઓ ભારતમા આવ્યા આખરે ૧૯૫૦ના મે માસમા તેમણે શરીર છોડયુ

આટલુ બધુ દુ:ખ પડયા છતા તેઓ સદા શાંત અને હસતા રહેતા, તથા બીજાઓની સેવા કરવાને અવસર કદી ચૂકતા નહિ

* * *

મારા મોટાભાઈ ૧૯૧૯ની સાલની આસપાસ વેપારમા દાખલ થયા પોતાની બુદ્ધિ અને મહેનતથી તેમણે ઘણી પ્રગતિ કરી પણ ચાળીસ વર્ષના ગાળામા તેમણે ચારપાચ વાર ખોટ ખાધી દરેક વખતે બધુ જ ચાલી જતું પણ હિંમતથી તેઓ ફરી ઊભા થઈ જતા તેમણે ૧૯૧૪ની આસપાસ લગ્ન કર્યું હતુ પણ થોડા વખત પછી મારા ભાભી ગુજરી ગયા ૧૯૧૮મા મારા મોટાભાઈએ બીજી વાર લગ્ન કર્યું પણ ૧૯૨૩મા મારા બીજા ભાભી પણ બે દીકરીઓને મૂકીને ગુજરી ગયા તેમણે ૧૯૨૬મા ત્રીજી વાર લગ્ન કર્યું તેમનાથી ત્રણ દીકરાઓ અને એક દીકરી થયા બધા બચ્ચાઓ સારી રીતે ગોઠવાઈ ગયા છે

૩૬
સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું વલણ

ચાચાજી, સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે આપનુ વલણ કેવુ રહ્યુ છે?

ઘણીય વાર મારુ ભલુ ઇચ્છનારા મારા અમુક મિત્રોએ મને કહ્યુ છે કે, સ્ત્રીજાતિ તરફ હુ અતિશય પક્ષપાત ધરાવુ છુ એ લોકોની આ લાગણીપૂર્વકની ટીકા બરાબર છે

પરંતુ મારા આ પક્ષપાતની પાછળ કોઈ વિશેષ હેતુ રહ્યો છે જે આજ સુધી હુ નથી જાણી શક્યો

કોઈ કોઈ વાર જીવનમા અહેતુક પક્ષપાત જેવી પણ વસ્તુ હોઈ શકે છે પણ મારી અદર પોતાનુ નિરીક્ષણ કરતા મને એટલુ તો વારવાર લાગ્યુ છે કે, સ્ત્રી તરફ પક્ષપાત ધરાવવાની પાછળ એક પ્રકારની ઋણ-શોધ હુ કરી રહ્યો છુ

મારી માએ મને શું નથી આપ્યુ? તેથી એના બદલામા હુ જેટલી અને જેવી રીતે સ્ત્રીજાતિ માટે

નજીવી અને નમ્ર સેવા કરી શકુ, તે ઓછી જ છે

પણ એક કવિની બે લીટીઓની છાપ પણ નાનપણથી આ દિશામા મારા પર ઊડી પડી છે તેના મૂળ શબ્દો તો હુ ભૂલી ગયો છુ પણ તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે 'અમારો (=માણસોનો) જન્મ માની અતિશય પીડામા થાય છે તેથી કોઈ માને કોઈ જાતની પીડા આપણે ન આપીએ એ આપણો ધર્મ છે, કર્તવ્ય છે'

મારા પક્ષપાતના બદલામા મને એક આશીર્વાદરૂપી પ્રેમ સદા બહેનો અને માતાઓ તરફથી મળ્યો છે એ પ્રેમે મને અદરથી તેમ જ બહારથી શુદ્ધ રહેવામા બહુ મોટી મદદ કરી છે

પરતુ હુ જાણું છુ કે, સાચા અર્થમા હુ હજી સુધી બ્રહ્મચારી નથી રહ્યો! કારણ કે સાચો બ્રહ્મચારી તો તે છે જે બ્રહ્મમા સદા ચર્યા કરે છે આ દૃષ્ટિથી હુ એક ભ્રષ્ટ બ્રહ્મચારી છુ, એમ કહુ તો એમા લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી પણ માતાઓ અને બહેનોના પ્રેમથી જો હુ વચિત રહ્યો હોત, તો હુ વધારે અધમતાને પામ્યો હોત, એ સબધમા મને જરાય શકા નથી

આજ સુધી કોઈ બહેનની કે માતની આખોમા કોઈ કારણથી આસુ આવેલા જોઈને મારુ હૈયુ રડી પડે છે અને મારી સહાનુભૂતિ તથા સેવાની વૃત્તિ પ્રબળ બની જાય છે પણ એટલુ સાચુ છે કે, જ્યારે મારુ હૈયુ

પ્રેમથી અને સહાનુભૂતિથી ઊભરાઈ આવે છે, ત્યારે મારી વાણી તેમ જ વર્તનમાં ઘણાઓને સામાજિક દૃષ્ટિથી અંકુશ અને સંયમનો અભાવ દેખાયો છે. પરંતુ મારો સ્વભાવ કંઈ એવી જાતનો છે કે, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિના ક્ષેત્રમાં હું પોતાને ખોઈ બેસું છું. અને એ સ્વભાવ બદલવાને મેં વારંવાર પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં હું આજ સુધી નિષ્ફળ નીવડ્યો છું.

૩૭

પુસ્તકોનો પ્રભાવ

આચાર્યજી, આપના જીવન પર કયા કયા પુસ્તકોની અસર પડેલી જણાય છે?

કેટલાક પુસ્તકોએ મારા જીવન પર ઘણી અસર કરી છે અને મારા ઘડતરમાં મોટી સહાય કરી છે.

ઈશોપનિષદ્, બાઈબલ, ગુરુદેવની ગીતાંજલિ, તુલસીકૃત રામાયણ, રસ્કિન — 'સીસેમ ઍન્ડ લીલીઝ', જૉન ગાલ્સવર્ધીનાં નાટકો, કબીર મીરાં અને દાદૂનાં ભજનો, બાઉલનાં ગીતો, ખ્વાજા હસન નિઝામીના ઉર્દૂમાં નિબંધો તથા ખાસ કરીને તેમનું કૃષ્ણચરિત, સિંધના સૂફી કવિઓ — શાહ લતીફ, સચ્ચલ, કુતુબ અને સામીની કવિતાઓએ પણ મારા પર પ્રભાવ પાડ્યો છે.

સાધારણ રીતે મેં બહુ ઓછાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. તેથી જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી મેં કાંઈ ઊંડાણ અને વિસ્તાર

પરંતુ 'પી. ઇ. એન.' જે લેખકોની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે એમાં જોડાયા પછી મને શ્રીમતી સોફિયા વાડિયા જે 'પી. ઇ. એન.'ની ભારતની શાખાનાં સ્થાપનાર છે તેમની કૃપાથી વારંવાર સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવા મળ્યા છે.

તેમણે અને તેમના પતિશ્રી વી. પી. વાડિયાએ મને, મારા સાહિત્યિક કામમાં ઘણું ઉત્તેજન આપ્યુ છે. તેમના ઉત્તમ માસિક 'Aryan Path'માં કોઈ કોઈ વાર મારો લેખ છાપીને તેમણે મને ઘણો આભારી કર્યો છે.

એક માસિક દરેક દૃષ્ટિથી કેવી રીતે બહુ સારી રીતે ચલાવી શકાય છે તેનુ Aryan Path એક ઉજ્જવળ ઉદાહરણ છે.

૩૮

શિક્ષક એટલે સાધક

આચાર્યજી, શાંતિનિકેતનમાં અધ્યાપનનું કામ કરતી વેળાએ આપને શિક્ષણ અંગે કયો ખાસ અનુભવ થયો હતો ખરો?

જ્યારે હું શાંતિનિકેતનમાં કામ કરતો હતો ત્યારે એક વાર મને એક એવા સત્યનો અનુભવ થયો, જેથી મારો અટલ વિશ્વાસ હવે તો થઈ ગયો છે કે, દરેક વ્યક્તિની અંદર એક વિશેષ અમૂલ્ય આવડત હોય છે. તે આવડતનું ભાન દરેક વિદ્યાર્થીને કરાવવું એ પ્રત્યેક શિક્ષકનો ધર્મ છે.

તેથી શિક્ષકને સૌથી પહેલાં સાધક બનવું પડે છે. અને સાધક બનવું એટલે આત્માનો સેવક બનવું.

એક વાર અમુક વિદ્યાર્થીઓ વર્ગના કોઈ પ કામમાં કેટલુય સમજાવ્યા છતા રસ લેતા નહોતા. તેથ એવું નક્કી કરવામાં આવ્યુ કે, એ વિદ્યાર્થીઓને પા તેમને ઘેર મોકલી દેવા.

પરંતુ ગુરુદેવને આચાર્યની આ મુઝવણ રુચી નહિ. તેમણે સૂચવ્યું કે, એક વાર ફરીથી એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જેથી શિક્ષકો એ વિદ્યાર્થીઓની શી મુશ્કેલીઓ છે, તે શું કામ ભણવામાં રસ લેતા નથી, એની ખરી માહિતી પામી શકે.

તેથી એ વિદ્યાર્થીઓની સેવા કરવાની તક પ્રભુકૃપાથી મને મળી.

એક મહિના સુધી એ લોકોને જેટલો મારાથી બની શક્યો તેટલો સમજાવવા-પટાવવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો. પણ તેઓ તો અભ્યાસ તરફ ઉદાસીન જ રહ્યા! મને આથી એમ લાગ્યુ કે, મારા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ નીવડશે.

જ્યારે મારી આ નિરાશા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી, ત્યારે એક ચમત્કાર થયો!

ત્રીસમે દિવસે રાતે હું મારી કુટિયાની બહાર સૂતેલો હતો, ત્યારે એ વિદ્યાર્થીઓનો સરદાર એક કમળ-ફૂલ લઈને મને મળવા આવ્યો.

તે બિચારો તેર વર્ષનો બાળક અંધારામાં એકલો ત્રણેક માઈલ દૂર જંગલમાં આવેલા એક તળાવમાંથી ઋતુનુ પહેલું કમળ-ફૂલ તોડી લાવીને મારે માટે પ્રેમ-ભેટ તરીકે આપવા આવ્યો હતો.

તેના આવા વહાલથી મારા મનમાં ફરી એક વાર

એવી આશા ઉદ્દભવી કે, બીજે દિવસે તેને અને તેના સાથીઓને હું પ્રેમથી જીતી શકીશ.

આ આશા સફળ થઈ.

બીજે દિવસે પહોરમાં તે વિદ્યાર્થીઓએ મને તેઓની સાંથે નાસ્તો કરવા બોલાવ્યો.

નાસ્તો પૂરો થયા પછી એ લોકોએ પોતપોતાની સર્જનશક્તિનો ખ્યાલ આપ્યો.

કોઈએ સુંદર કવિતાઓ લખી હતી. કોઈએ બહુ સારા નિબંધો લખ્યા હતા. કોઈએ ચિત્રો દોર્યાં હતાં. કોઈએ પોતાના હાથે કેટલીક સુંદર વસ્તુઓ બનાવી હતી. કોઈએ જુદાં જુદાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં અને ફૂલ ભેગાં કરીને એક આલબમ બનાવ્યુ હતું.

આ બધું જોઈને એ દરેક વિદ્યાર્થીમાં કયો વિશેષ ગુણ યા રસ છુપાયેલો છે એની મને ખબર પડી ગઈ.

પછી થોડા મહિનાઓ સુધી દરેકને જે જે વિષયમાં રસ હતો એને માટે ખાસ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યુ. પછી તેઓ ફરીથી વર્ગમાં દરેક વિષયમાં રસ લેવા લાગ્યા.

એ જ વિશ્વાસને પરિણામે હું કોઈ દિવસ કોઈ વિદ્યાર્થીના નિબંધ તપાસતાં એની ભૂલો છેકી નાખવાની હિંમત નહોતો કરતો. જેને આપણે સાધારણ રીતે ભૂલ કહીએ છીએ એ પોતાના વિચારોને બરોબર વ્યક્ત

કરવાની શક્તિના વિકાસના અભાવે છે; અને તે વિકાસ ધીરે ધીરે થાય છે. તેથી દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે.

એટલે હું એ ભૂલોની નીચે લાઈન દોરી દેતો અને તેની નજીક જે ઉચિત શબ્દ અથવા વાક્ય હોય એ લખી દેતો.

પછી નોટબુક પાછી આપતી વખતે જેવી રીતે તેણે લખ્યુ હતું એ તથા જે ઉચિત શબ્દ કે વાકય મેં લખ્યુ હતું એ હું તે વિદ્યાર્થીને વાંચી સંભળાવતો અને તેને પૃછતો, 'આ બ નેમાંથી તમને શું ખરોખર લાગે છે?'

લગભગ દરેક વખતે વિના વિલંબે વિદ્યાર્થી તરત જ કહેતો કે, જે નવો શબ્દ યા વાક્ય લખવામાં આવ્યુ એ મને ખરોખર લાગે છે.

એનું કારણ એ જ છે કે, હું કોઈ દિવસ નિબંધો તપાસતા માર્ક્સ કે રિમાર્ક્સ નહિ આપી શકતો. મારો એવો વિશ્વાસ છે કે, દરેક વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એટલું અને એવું કામ પોતાની સ્થિતિ અનુસાર કરે છે. તેથી અમુક માપદંડથી તેના કામની કદર કરવી નહિ જોઈએ.

શિક્ષક એક સાધક છે, એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. પણ તેણે શાની સાધના કરવી જોઈએ?

[illegible]

આત્માને નહિ ઓળખી શકશે, ત્યાં સુધી એ પોતાના આત્માની કે બીજા કોઈ આત્માની સેવા નહિ કરી શકશે.

અને આત્મજ્ઞાનનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે, જે બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે, અખંડ છે, અકાલ છે અને જેનું સ્વરૂપ 'सत्यम् शिवम् ज्ञानम् सुन्दरम्'માં પ્રગટ થયેલુ દેખાય છે તેની ઓળખ કરવી અને તેનો આદર કરવો.

ફક્ત પરીક્ષા માટે જે પુસ્તકો પસંદ કરવામાં આવે છે તેનો જ કેવળ અભ્યાસ, એ કેટલોય ઉત્તમ દરજ્જાનો હોય તોપણ, તેનાથી વિદ્યાર્થીને કાંઈ મળવાનું નથી. તેથી જ ગુરુકુળની, આશ્રમની તથા સાચા ગુરુઓની શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ઘણી જ જરૂર છે. એક શિષ્ય ગુરુના સાન્નિધ્યમાં રહીને રાતદિવસ તેના આત્માનો મહિમા તેના વ્યવહાર તથા વર્તનમા જોઈને પ્રભાવિત થાય છે; એ પ્રભાવ જ વિદ્યાર્થીને જીવન જીવવાની સાચી કળા શીખવા પ્રેરણા આપે છે.

૩૯
જીવનની બે ધારાઓ

ચાચાજી, આપના આંતરિક જીવનના વલણ વિશે આપ શું કહો છો? આપનો આંતરિક પ્રવાહ — Inward flow — કઈ તરફ વહે છે?

મારા જીવનમાં બે ધારાઓ સતત અને સાથે સાથે વહેતી રહી છે.

એક અસંતુષ્ટતાની અને બીજી આનંદની.

ઉપરથી જોતા આ બંને ધારાઓમાં વિરોધ જેવું લાગે છે. પણ ચેતનાના કોઈ અદશ્ય કેન્દ્રમાં આ બંને ધારાઓનો સંગમ સમાયેલો છે એની પ્રતીતિ અને સાક્ષી કોઈ કોઈ વાર અંદરથી મને થઈ છે.

એવી પ્રતીતિનું નિરૂપણ શબ્દોમાં આપવું લગભગ અસંભવ જ છે. એવાં રહસ્યોને સમજવા માટે અને સમજાવવા માટે કેવળ એક જ ભાષા છે, એક જ ભાષ્ય છે; અને તે છે મૌન.

આ અસંતુષ્ટતાના વારા ક્યાંથી ઉદ્‌ભવી છે તે તો ...ી કહી શકાતું. પણ એને વહેતી જીવનમાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં તો કેટલીય વાર પ્રત્યક્ષ જોઈ છે. પરસ્પર પ્રીતિ અને સામાજિક સંબંધોમાં કે સર્જનના ક્ષેત્રમાં અથવા સેવાના કામમાં વિશેષ કરીને આ અસંતુષ્ટતા અનુભવાય છે.

કોઈ સુંદર ગીત સ્ફુરી આવ્યું છે કે નિબંધ લખાયો છે તે વખતે તો અલૌકિક આનંદ અનુભવાયો છે; પરંતુ તરત જ તે આનંદ એક જાતની અલૌકિક પણ પ્રોત્સાહિત એવી અસંતુષ્ટતામાં બદલાઈ જાય છે. કારણ કે એવો વિચાર અચાનક જ આવી જાય છે કે, તત્કાલીન કૃતિ કેટલીય સુંદર ભલે કેમ ન હોય, તેનાથી પણ હજીય વધારે સુંદર કૃતિનો સંભવ છે. 'The best is yet to be' તેથી અંદરથી કોઈ બોલી ઊઠે છે: 'તો વધારે સુંદર કૃતિની—સર્જનની—અપેક્ષા રાખો ને! તેને માટે પ્રાર્થના કરો! તેને માટે પ્રયત્ન કરો!'

એક દૃષ્ટાંત અહીં આપી દઉં તો વખતે મારો કહેવાનો જે મુદ્દો છે તે જરા વધારે સરળ બની જશે.

એક વાર એક નાનકડો નિબંધ અંદરના આદેશ મુજબ અને તેની પ્રેરણાથી મેં અંગ્રેજીમાં લખ્યો હતો. તે નિબંધનો અનુવાદ હિંદુસ્તાનની સાતઆઠ ભાષાઓમાં તો થયો જ, પણ હિંદુસ્તાનની બહાર પણ થોડી વિદેશી પત્રિકાઓમાં તે છપાયો. આ બધાથી ફરીને એક વાર

જે આનંદ તે નિબંધ લખતા થયો હતો એ અનુભવાયો પરંતુ સાથે સાથે સર્પની જેમ સૂતેલો અહંકાર પણ ફરીથી જાગી ઊઠ્યો!

આ જોતા જ હું રડી ઊઠ્યો અંદરથી એક અદૃશ્ય અવાજે કહ્યું

'સંતુષ્ટતામાં — તે ભલે સુંદર કૃતિ કે સુંદર કર્મ કે સુંદર ચરિત્રને પરિણામે હોય — લિપ્ત થવું એ ઝેર છે ઝેર! કિન્તુ તું આ મૌલિક સત્યને ભૂલી જાય છે કેમ સજાગ નથી રહેતો? હજી તો આગળ ને આગળ ચાલવાનું છે'

એવી જ રીતે પરસ્પર પ્રીતિ અને સામાજિક સંબંધોના ક્ષેત્રમાં બન્યું છે

કોઈ કોઈ વાર અમુક વ્યક્તિની સાથે એક એવી તાદાત્મીયતા મેં અનુભવી છે કે તેનામાં સંપૂર્ણ રીતે ઓતપ્રોત થઈ જવાનું વારવાર મન થઈ આવ્યું છે, અને અમુક હદ સુધી તથા થોડા વખત માટે પણ હું તેનામાં ઓતપ્રોત થઈ પણ જાઉં છું અને તેનો આનંદ પણ ભોગવું છું

પરંતુ જ્યારે મારો એ ઓતપ્રોત થઈ ગયાનો આનંદ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે, ત્યારે તરત જ અંદરથી એક અવાજ એમ કહેતો સંભળાય છે

'આ ભોગ છે ભોગ!' અને એનું ફળ શું હોય છે

તે તું જાણે છે ખરો? શોક અને રોગ. નીકળી આવ બહાર આ લિપ્તતાના કૂપમાંથી. ગંગાનદીને કાઠે કેમ નથી બેસતો? તેનુ જળ કેવું નિર્મળ અને મધુરું છે!'

પણ દરેક વખતે એવી ચેતવણી મને અંદરથી નથી મળતી. પરંતુ જે વ્યક્તિમાં હું ઓતપ્રોત થઈ ગયો છું તેને નિમિત્ત કરીને એવી ચેતવણી પ્રભુ મને આપી દે છે.

મારા જીવનમાં મિત્રતાનો સંબંધ મેં લગભગ દરેક વ્યક્તિની સાથે બાંધવાનો અને તેને સાત્ત્વિક રીતે સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ થોડી એવી વ્યક્તિઓ પ્રભુકૃપાથી મને મળી છે, જેમનો આશીર્વાદરૂપી પ્રેમ પામીને મેં મારું સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાની તૈયારી પણ બતાવી છે. અને બેચાર વાર સર્વસ્વ સમર્પણ પણ કરી દીધું છે.

આમાં મને શાંતિ અને આનંદ ઘણાં મળ્યાં છે. પણ વહેલોમોડો હું ચેતી ગયો છું; એમ સમજીને કે અમુક આ વ્યક્તિ જેમાં હું ઓતપ્રોત થઈ ગયો છું અથવા થઈ રહ્યો છું તેનાથી હજીય વધારે પૂર્ણ અને વિરાટ વ્યક્તિ છે જેને શોધવાનો અને જેની સાથે સંબંધ ઘટાવવાનો પ્રયત્ન મારે કરવો જોઈએ.

તેથી આ રીતે મારો આનંદ અસંતુષ્ટતામાં બદલાઈ જતો. પણ એટલુ તો હું જરૂર કહીશ કે, જે વ્યક્તિ-

એમની સાથે થોડા કે લાંબા વખત માટે મેં આવી તાદાત્મીયતા અનુભવી છે તેમના પ્રત્યે મેં મારા પ્રેમ અને આદરભાવ જેવા છે તેવા હંમેશ માટે જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ફક્ત એવી વ્યક્તિઓ પાસેથી, મારી દૃષ્ટિએ જેને હું સંપૂર્ણ તાદાત્મીયતા સમજુ છુ, એની આશા હું છોડી દઉં છુ અર્થાત્ મારા પ્રેમને સ્વયંભૂ અથવા સ્વપ્રકાશિત બનાવવાની હું સાધના કરતો જ રહું છુ

એક બીજી વાત પણ સાથે સાથે કહી દઉં એ જે વ્યક્તિઓની સાથે મેં તાદાત્મીયતા અનુભવી છે તે જુદા જુદા દેશોની, ધર્મોની, જાતપાતની, સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાની છે તેથી મને એમ જરૂર લાગ્યુ છે કે, મારો જે સંબંધ એ લોકોની સાથે જોડવામાં આવ્યો છે તેની પાછળ પ્રભુનો હાથ છે અને તે કૃપાળુ એક સારા અને સમજુ શિક્ષકની — ગુરુની જેમ પ્રેમ તથા તાદાત્મીયતા, જે હિમાલય સમાન છે, તેના પગથિયે પગથિયે મારો હાથ ઝાલીને દોરી રહ્યો છે

હવે આનંદની ધારા સંબંધી થોડા શબ્દો કહી દઉં

એક અખંડ શાશ્વત ઉજ્જ્વળ આનંદ મારી અંદર છે, તે સૂરજ સમાન છે, તે એક નિરંતર વહેતા ઝરણા સમાન છે તેની પ્રતીતિ અને સાક્ષી મને મારા સંગીત દ્વારા, મૌન દ્વારા, અસાધારણ પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય દ્વારા, અજાણ્યા લોકોના પ્રેમ અને આતિથ્ય દ્વારા મળી છે

તો એવું ન બન્યું હોત તો મને લાગે છે કે, હું અસંતુષ્ટતાના અસહ્ય ભાર નીચે ક્યારનો જ કચડાઈ ગયો હોત!

પરંતુ એવું ન હોય કે, મારી અસંતુષ્ટતા અખંડ, શાશ્વત આનંદની મારી શોધને પુષ્ટિ આપતી હોય? મારી અસંતુષ્ટતાને હું દૈવી અસંતુષ્ટતા—જેને અંગ્રેજીમાં Divine Discontentment કહે છે એવી—કહી શકું ખરો? જે અસંતુષ્ટતા પ્રભુ તરફ લઈ જાય તે જ તો દૈવી અસંતુષ્ટતાને? કારણ કે પ્રભુ, જેનાં અનેક નામ અને રૂપ છે, તેનું એક વિશેષ નામ અને રૂપ આનંદ છે.

ભલે જે કાંઈ હોય, પણ મારા હૈયાની અંદર એક એવો વિચાર તો જડાઈ ગયો છે કે, મારી અસંતુષ્ટતા પ્રભુના પ્રેમની અથવા પ્રેમના પ્રભુની શોધ ચાલુ રહે તેના માટે એક દૈવી નિમિત્ત અથવા યુક્તિ છે. તેથી જ તો સતત અસંતુષ્ટતા હોવા છતાં હું અંદરથી તો આનંદ જ અનુભવતો રહું છું.

મારી અસંતુષ્ટતામાં એક જાતની પીડા તો જરૂર રહી છે. પણ તે પીડા કેવી છે? જેવી ગર્ભવતી માતાને પ્રસૂતિકાળે થાય છે. ગર્ભવતી માને તેની પીડામાં આશા દેખાય છે. તેથી તેની પીડા આનંદનું એક પ્રતીક છે. મારી અસંતુષ્ટતાની પીડા પણ એવી જ છે.

અને હું વાટ જોઈ રહ્યો છું કે, ક્યારે મારી અંદર જે પ્રભુ છે તેનો જન્મ મારી ચેતનામાં કઈ પળે થશે? ભલે પ્રભુના એવા જન્મને મારી ચેતનામાં આવવા માટે મને લાખો જન્મની વાટ જોવી પડે. કારણ કે વાટ જોવામાં પણ એક અલૌકિક અને અતિશય આનંદ જ છે.

'ऊंची चढ चढ पंथ निहारु
कब आवे महाराज?
सूनी मैंने हरि-आवनकी आवाज।'

પરંતુ જીવનમાં જે અસંતુષ્ટતા મેં વર્ષો સુધી અનુભવી છે તેને એક સુંદર રૂપ આપીને હું પોતાને છેતરી તો નથી રહ્યો ને? આ શંકા એટલા માટે મારા મનમાં ઊઠી છે કે મારા વડીલોમાંથી બેચાર જણાએ એકથી વધારે વાર મને એમ સૂચવ્યુ છે કે, હકીકતમાં, જેમ અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે — I have missed the bus; અર્થાત્ ન તો મારા જીવનનું ધ્યેય નિશ્ચિત અને નિખાલસ રહ્યું છે, ન તો હું એવી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલો રહ્યો છું જેનું કંઈ સાચું પ્રયોજન અથવા અર્થ હોઈ શકે. તેઓનો કહેવાનો મુદ્દો એટલો જ છે કે, મારા અંતરમાં જે ઘોર નિરાશા રહી છે તેનુ કારણ નિરર્થક જીવન હોઈ શકે છે. પણ તેને ઢાકવા માટે અને મારા મનને મનાવવા માટે તેમાં મેં આશા અને સંતોષનો આલોક—પ્રકાશ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આના જવાબમાં હું કોઈ સંતોષકારક દલીલ કે ખુલાસો નથી આપી શકતો. મને જે ઊંડાણમાં પ્રાર્થના સમયે એકાગ્ર મને કોઈ કોઈ વાર મારા જીવનની ગતિ કેવી છે ને કઈ દિશામાં છે તેના સંબંધમાં જે કંઈ સૂઝ્યું છે તે મેં ઉપર કહી દીધું છે.

૪૦

માન-આદરની કસોટી

એક બીજી વાત પણ હું કહી દઉં, કારણ કે તેનાથી પણ હું ઘણી વાર આશ્ચર્ય અથવા વિસ્મયમાં પડયો છું.

ઉચિત આધાર અથવા કારણ અથવા માપ વિના લોકોએ જીવનમાં મને માન આપ્યુ છે. થોડાં વર્ષો સુધી તો આ માનથી હું આનંદિત થતો. પણ એક વાર પ્રાર્થનાગા એક એવો વિચાર મને જોરથી આવ્યો: 'જે માન મને લોકો આપે છે તે મને શું પ્રભુથી વધારે ને વધારે દૂર તો નથી લઈ જઈ રહ્યું ને?'

કારણ કે, કોઈ વિશેષ યોગ્યતાને કારણે તો હું સાચા માનનો અધિકારી નથી બની શકતો. મારી પોતાની લાયકાતને પરિણામે જો મને માન આપવામાં આવે તો તો હું તેને સ્વીકારવામાં જરા પણ સંકોચ નહિ અનુભવું.

અને ઘણી વાર મારો આદર ફક્ત એટલા જ માટે

ક્ષેત્રોમાં જે માનવસેવાની પ્રવૃત્તિઓ છે એનો વહીવટ ચલાવે છે, તેણે મને નિમંત્રણ આપ્યું કે, જો હું અમેરિકા (યુ. એસ. એ.) જુલાઈની શરૂઆતમાં પહોંચી શકું અને તે લોકોના અમુક આયોજનોમાં ઑગસ્ટની આખર સુધી ભાગ લઈ શકું, તો એ લોકો ખુશી થશે.

મેં એ બને નિમંત્રણોને સ્વીકારી લીધાં.

ભગવાનનું નામ લઈને અને જ્યારે પ્રવાસની જાત જાતની વિધિઓ પૂરી થઈ એટલે નવી દિલ્હીથી ૨૭મી જૂન ૧૯૬૨ની રાત્રે બી.ઓ.એ.સી.ના એક વિમાનમાં ન્યૂયૉર્ક તરફ ઊપડી ગયો.

લગભગ ૨૪ કલાક પછી હું ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં મને મારા મિત્રોએ આવકાર્યો અને અમેરિકાના જાણીતા લેખક, કવિ, કેળવણીકાર અને વિચારક શ્રી બ્રેડફોર્ડ સ્મિથ (જેઓ ગુજરી ગયા છે) અને તેમના ધર્મપત્ની મેરિયન સ્મિથ પોતાની મોટરમાં મને પોતાને ઘેર મેક્ડ્સબરી વર્મોન્ટમાં (ન્યૂયૉર્કથી ૨૫૦ માઈલ દૂર) લઈ ગયાં.

ત્યાં આઠેક દિવસ આરામ કરીને અમેરિકન ફ્રેન્ડ્સ સર્વિસ કમિટીનાં કેટલીક જગ્યાઓએ યોજેલાં સેમિનાર, ફેમિલી કૅમ્પ્સ અને કૉન્ફરન્સોમાં ભાગ લેવા ગયો.

આ બધી યોજનાઓનો એક જ મુખ્ય ઉદ્દેશ કે જુદા જુદા સિદ્ધાંતો અને વિચારો ધરાવતા લોકો

એકબીજાને સમજે તથા પછી શાંતિ અને શુભ વૃત્તિ કેવી રીતે પોતાના ઘેરથી લઈને આખા વિશ્વમાં ફેલાય એને માટે નાનીમોટી આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, નૈતિક, શૈક્ષણિક યોજનાઓ ઘડે અને તેમાં તન મન ધનથી કામ કરે. ટૂંકમાં, લોકોમાં ભેદભાવની વૃત્તિ જેટલી ઓછી થઈ શકે એટલી કરવી અને દુઃખી દર્દી લોકોની યથાશક્તિ સેવા કરવી.

આ દૃષ્ટિથી જે સેમિનારો, ફેમિલી કેમ્પસમાં હું ગયો તેમાં કાળાગોરાઓનો રંગભેદ, ધનિક અને ગરીબ લોકો વચ્ચેનું અંતર, અહિંસા દ્વારા શાંતિ ફેલાવવાનું કાર્ય, રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં નૈતિક સિદ્ધાંતો અમલમાં કેવી રીતે લાવી શકાય, દેશની રક્ષા માટે સૈન્ય અને હથિયારો પર કરોડો કરોડો રૂપિયા ખર્ચાય છે તેનો ઉપયોગ ગરીબાઈ અને અજ્ઞાન દૂર કરવામાં કેવી રીતે થઈ શકે, દરેક વ્યક્તિમાં જવાબદારીની ભાવના કેમ ઉચિત રીતે વધારે ને વધારે વિકસી શકે — આવા આવા વિષયો ઉપર બુદ્ધિપૂર્વક અને ભાવભાવનાપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. અને જ્યારે જ્યારે તક મળતી અને અંદરથી પ્રેરણા થતી ત્યારે ત્યારે હું નમ્રતાપૂર્વક ગાંધીજી, ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને વિનોબાજીનું દૃષ્ટિબિંદુ અને તેમના પ્રયાસો સંબંધી એ લોકોને કાંઈક કહેતો.

ઑગસ્ટની આખરમાં વેદાંત સેંટર કોહાસેટ

(Cohasset, mass) જે બોસ્ટનની પાસે અને જે સ્વામી વિવેકાનંદના પટ્ટશિષ્ય સ્વામી પ્રેમાનંદે વર્ષો પહેલા સ્થાપ્યો હતો, એ લોકોના વાર્ષિક ઉત્સવમા ભાગ લેવા માટે નિમંત્રણ માતુશ્રી ગાયત્રીદેવીએ (જેઓ એ વેદાંત સેંટર અને આનંદ આશ્રમ— લા કેસેન્ટા, લૉસ એંજલીસની પાસે—ના સંચાલિકા છે) મોકલ્યુ ત્યાં આપણા ભારત દેશના કેટલાક ભાઈબહેનોને જોઈને ખૂબ આનંદ થયો અને કેટલાય અમેરિકન ભાઈબહેનોની પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદ પ્રત્યે અગાધ શ્રદ્ધા અદ્ભુત હતી, એનાથી મને સવિશેષ આનંદ થયો

પછી હું લગભગ ચાર અઠવાડિયા માટે સેફટ્સબરી વરમોન્ટ બ્રેડફોર્ડ સ્મિથને ત્યાં પાછો ગયો સેફ્ટ્સબરી નાનકડા ગામડા જેવી જગ્યા છે જેની ચારે તરફ નાના નાના પર્વતો છે, પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને એકાંત અતિશય છે ત્યાં આરામ કર્યો અને સાથે સાથે જ્યાં જ્યાંથી આજુબાજુથી (રોટરી ક્લબ, ફ્રેન્ડ્સ ક્વેકર મીટિંગ, યુનિટેરિયન ચર્ચ, નિશાળો વગેરે) નિમંત્રણો આવતા, ત્યાં ભારતનો સનાતન ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, કળા, સામાજિક રીતરિવાજો, ગાંધીજી, ગુરુદેવ અને વિનોબાજીના દરેકને દરેક રીતે ઊંચે લાવવા માટેના પ્રયાસો — એની વાતો હું એ લોકોને કહેતો. તે સૌ રસપૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક સાંભળતા અને અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછતા

૨૮મી સપ્ટેમ્બરે હું પેન્ડલ હિલ ગયો રસ્તામા

થોડા કલાક ન્યુયૉર્ક રહ્યો અને યુનાઇટેડ નેશન્સનું મકાન જોયું તથા તેની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી માહિતી મેળવી અને જનરલ એસેમ્બ્લીની એક બેઠકમાં થોડા વખત માટે ગયો હતો.

પેન્ડલ હિલ બપોરે પહોંચ્યો, અને ત્યાંના સંચાલક, તેના સહકાર્યકર્તાઓ તથા જુદા જુદા દેશોથી જે વીસેક માણસો આશ્રમમાં દાખલ થવા માટે આવ્યાં હતાં એ બધાંની સાથે મારો પરિચય થયો.

પેન્ડલ હિલની દિનચર્યા આ પ્રમાણે હતી : ઊઠવાની ઘંટી સાત વાગે વાગતી. સાડાસાતે બધાં નાસ્તો કરતાં. પછી વાસણકૂસણ સાફ કરીને મૌનમાં બેસતાં (અઠવાડિયામાં બે વાર, ૯–૩૦ થી ૧૧–૦૦), જુદા જુદા દિવસે ધર્મ, દર્શન, અહિંસા વગેરે સંબંધી વિચારવિનિમય થતો. બપોરે ૧૨–૩૦ વાગે જમવાનું, બધું સાફસૂફ કરીને દરેક જણ પોતાની ઓરડીમાં આરામ કે અધ્યયન કરવા બેસતું, સાંજે સાત વાગે જમવાનું, બધું પરવારીને— ગુરુવાર સિવાય— આશ્રમવાસીઓ સંચાલકને મળતા, પોતાના વ્યક્તિગત કે બીજા પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચા માટે; અથવા કોઈ વાર બહારથી કોઈ આવ્યુ હોય એનું પ્રવચન રાખવામા આવતું. બાકીના દિવસોમાં દરેકને જે કામ ગમે (સંગીત, કળા, સાહિત્ય) તે કરતા. શનિવારે, રવિવારે સાધારણ રીતે દરેક જણ પોતાનો કાર્યક્રમ ગોઠવી લે. આ બે દિવસોમાં પ્રવચન, વિચાર-

વિનિમય વગેરે કશું રાખવામાં ન આવે. દર ગુરુવારે સવારે બે કલાક રોજનું જે કામ પોતાને કરવાનું હોય તે સિવાય વિશેષ હાથનું કામ કરવાનું હતું—બારી-બારણાં સફાઈ, રસ્તાની સફાઈ, પોતાની ઓરડી અને એની આજુબાજુની વધારે સફાઈ કરવાનું હતું.

પેન્ડલ હિલમાં દરેક સત્ર લગભગ નવ અઠવાડિયાંનું હોય છે. પહેલા સત્રમાં મને દર રવિવારે ભારતની સંસ્કૃતિ અને આધ્યાત્મિક વાત સંબંધી પ્રવચનો આપવાનું કહેવામાં આવ્યું.

પછી ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૩માં આનંદ આશ્રમનાં માતુશ્રી ગાયત્રીદેવીએ આશ્રમમાં મને ત્રણચાર અઠવાડિયાં રહેવા માટે નિમંત્રણ મોકલ્યું. તે વખતે પેન્ડલ હિલમાં બરફ પડતો હતો અને સખત ઠંડી, જ્યારે લા કેસેન્ટામાં ઠંડી સાધારણ. તેથી પેન્ડલ હિલમાં મારી તબિયત બગડી ગઈ હતી એ સુધરી જશે એ દૃષ્ટિથી માતુશ્રીએ મને બોલાવ્યો. આ સેંટરમાં વેદાંત સેંટરની જેમ થોડા લોકો રહે છે; ધ્યાન, ગાન, પૂજાસેવા જેવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે.

ફેબ્રુઆરીના આખરના અઠવાડિયામાં હું પાછો પેન્ડલ હિલ ગયો.

માર્ચ મહિનામાં અને એપ્રિલનાં બે અઠવાડિયાંમાં આસપાસની નિશાળો અને કૉલેજોમાં મને આમંત્રણ

આવ્યાં. ત્યાં એ લોકોની આપણા દેશ સંબંધી જે કંઈ ઉત્સુકતા હોય એને થોડી ઘણી સંતોષવાના શુભ હેતુથી આપણા દેશમાં હમણાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે વિશે વાતો અને આપણા મૌલિક સિદ્ધાંતોની માહિતી પણ તેઓને આપતો.

હું પાછો ભારત માટે ન્યુયૉર્કથી વીસમી એપ્રિલે રવાના થયો અને લંડનમાં પંદર દિવસ રહીને ત્યાંના ક્વેકર લોકોની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય કર્યો અને ઇંગ્લૅંડમાં ક્વેકર લોકોનો આશ્રમ છે ત્યાં પણ ગયો.

અને મુંબઈ પમી મે ૧૯૬૩ને દિવસે આવી પહોંચ્યો.

૨

ચાચાજી, આપશ્રીની વિદેશ યાત્રા દરમિયાન યાદ રહી જાય એવા પ્રસંગો બન્યા હોય તો કહો, જેથી આ યાત્રા પાછળ ભગવાનનો કશો શુભ હેતુ હોય તો એની ઝાંખી થાય

ચાલો, એ વિશે પણ થોડુંક કહી દઉં. મને આપણા દેશમાં ઘણી વાર લોકો કુતૂહલવશ થઈ પૂછતા કે, તમે પરદેશ ગયા છો ખરા?

જવાબમાં હું કહેતો કે, હજી ભગવાનની એવી ઇચ્છા નથી થઈ. એની ઇચ્છા થશે તો એક વાર વિદેશ યાત્રા કરી આવી માનવરૂપી પ્રભુનાં દર્શન પામી ધન્યતા અનુભવીશ.

છેવટે પ્રભુની કૃપા જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં ઊતરી ખરી. હું ધન્ય થયો.

મેં વિદેશ-યાત્રાની વાત કરી છે. એ દરમિયાન મારે કોઈ કોઈ ઠેકાણે પ્રવચનો પણ આપવા પડ્યાં હતાં. પ્રવચનો, વિચારવિનિમય એ બધાની ઉપયોગિતા તો છે જ. પણ જ્યારે માણસને એવી વ્યક્તિઓને જીવનમાં મળવાની તક મળે છે, જે વ્યક્તિઓને સૂફી ફકીર કહે છે 'दिलके वदे' — એવી થોડી વ્યક્તિઓ પણ મને મળી, એનાથી મને વિશેષ આનંદ થયો.

એક ઠેકાણે, ઉદાહરણ રૂપે હું કહું, પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ વિશે વાત કરી રહ્યો હતો. લગભગ સોએક માણસો હાજર હતાં. તેમાં નેવુંએક વર્ષનાં બહેન ઊભાં થયાં. એમની આંખોમાં આંસુ. પરમહંસે તેમને સ્વપ્નામાં દીક્ષા આપી હતી એવા પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવની તેમણે વાત કહી.

એક બીજે ઠેકાણે ગાંધીજી અને તેમના આશ્રમની વાત કરતો હતો. સાંભળનારાઓમાં એક જુવાનિયાએ મારા પ્રવચન પછી મને આવીને કહ્યું, 'આજથી હું ગાંધીનો માણસ, અને ગાંધીનો માણસ એટલે પ્રભુનો માણસ બની ગયો છું. આજે મારા જીવનમાં મૌલિક પરિવર્તન થઈ ગયું છે. આજથી મારો દરેક પ્રયાસ જે ક્ષેત્રમાં હું કામ કરું છું એ અહિંસાની દૃષ્ટિથી સૂક્ષ્મ રીતે અને સારી રીતે થાય એવો રહેશે.'

પછી મેં સાંભળ્યું કે થોડા દિવસોમાં જ તેમણે અમુક ઝૂંબેશ ઉઠાવી જેનું ધ્યેય હતું — કાળા અને ગોરાઓ વચ્ચેનો ભેદભાવ હિંસાપૂર્ણ અને અન્યાયપૂર્ણ છે તે નાબૂદ થવો જોઈએ તથા જ્યાં સુધી એ નાબૂદ ન થાય ત્યાં સુધી મારા અમુક મિત્રો અને હું હોમાઈ જઈશું.

ત્રીજે ઠેકાણે અમે ધ્યાનમાં બેઠાં હતાં. એક ખ્રિસ્તી બહેન આવેશમાં આવીને અચાનક ઊભાં થઈ ગયા અને 'રામકૃષ્ણ, રામકૃષ્ણ' એમ મસ્તીમાં પોકારવા લાગ્યાં. તે દિવસથી એમના જીવનમાં અને એમના પરિવારમાં એક અજબ સુગંધ અને સાત્ત્વિકતા લોકોને જોવામાં આવી છે.

એક બીજાં બહેન જ્યારે હું એક ઠેકાણે વિનોબાજીની વાત કરી રહ્યો હતો, તેમણે કંઈ અંદરથી અનુભવ્યું અને પછી તે દિવસથી એમનું જીવન આધ્યાત્મિકતાના આધારે જીવવાનો એ સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

એક બીજી વ્યક્તિ સુરદાસ. હું ક્રાઈસ્ટની વાત કરી રહ્યો હતો અને આપણા મધ્યયુગના સંત કબીર જેવા ઈશુ જીવનનું રહસ્ય કેવી રીતે સમજતા તેની વાત કરી, ત્યારે તેમને ક્રાઈસ્ટના જીવન પર એક વિશેષ પ્રકાશ મળ્યો અને ક્રાઈસ્ટની રીતે પોતાના પરિવાર અને પડોશમાં જ્યાં આજ સુધી ઘણી અશાંતિ અને કુસંપ હતા ત્યાં

શાંતિ અને સંપતું રાજ્ય તેમની પ્રાર્થના અને તેમના પ્રયાસોથી સ્થાપવામાં આવ્યુ.

આ વ્યક્તિઓ સિવાય જુદી જુદી નિશાળોમાં બાળકોને મળ્યો. એ બાળકો તો મને હમેશાં યાદ રહેશે. એ બાળકોએ મને એમના નિર્દોષ પ્રેમમા હમેશાં નવડાવ્યો છે.

* * *

ભગવાનની લીલા ભગવાન જ સમજે. આ અમેરિકાની યાત્રા પાછળ ભગવાનનો શો હેતુ હશે એ હું નથી જાણતો. વિશ્વાસમાં ગયો હતો, વિશ્વાસમાં પાછો આવ્યો. અને આ અતિસાધારણ જીવ દ્વારા જો કંઈ પણ સેવા, સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, શાંતિ, એકતાના ક્ષેત્રમાં થઈ હોય, તો હું સાચે જ પોતાને ધન્ય ગણીશ. કારણ કે જીવનની સાત્ત્વિકતા અને સાર્થકતા જુદા જુદા દેશો, ધર્મો, સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાઓ, વિચારો. અભિપ્રાયો વચ્ચે પલ બાંધવામાં પણ છે.

પ્રભુ-પ્રસાદી

मान-अपमान दोनोंमें प्रीतम !
सुखदुःखमें भी मेरे,
जनम-मरणमें भी मेरे प्रीतम !
तेरी इच्छा पूरन हो !

પૂ. ચાચાજીનાં ભજનો

પૂ. ચાચાજીને ભજન ગાતા સાંભળવા એ પણ જીવનનો એક લહાવો છે. તેઓશ્રીએ પોતે પણ ઘણા ભજનો રચ્યા છે. જ્યારે તેઓ પોતાના ભજનો ગાય છે ત્યારે સાંભળનારને થાય છે કે એ ભજનો ઉતારી લઈએ તો કેવું સારું!

એટલે અમે પૂ. ચાચાજીને પૂછ્યું કે, તેઓ પાસે તેઓશ્રીના ભજનો લખેલા છે ખરા?

જવાબમાં તેઓશ્રીએ કહ્યું કે, એક ચોપડીમાં એ બધા ભજનો વર્ષો પહેલા ઉતારેલા હતા. પરંતુ તેઓશ્રીના બીજા બધા પુસ્તકો વગેરેની સાથે ભજનની એ ચોપડી પાકિસ્તાનમાં રહી ગઈ હતી અને ત્યાંની તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એ બધાનું શું થયું એ ભગવાન જાણે! એટલે હવે તેઓશ્રી પાસે એવી કોઈ ચોપડી રહી નથી.

એ સાંભળીને અમે કહ્યું કે, ત્યારે આપને જેટલા યાદ હોય એટલા ભજનો લખાવો તો એટલા સચવાશે. તેથી તેઓશ્રીએ યાદદાસ્ત પરથી જેટલા ભજનો લખાવ્યા તે અહીં ઉતાર્યા છે.

બીજું, પૂ. ચાચાજીએ પોતાના ભજનોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પોતે જ કર્યો છે. એ બધા અનુવાદિત ભજનો 'The Hound of the Heart' નામના પુસ્તકમાં સમાવેલા છે. એટલે પૂ. ચાચાજીએ જે મૂળ ભજનો અમને લખાવ્યા એનો અંગ્રેજી અનુવાદ એની સાથોસાથ સામે પાને આપ્યો છે.

He who has effaced himself, he alone has known God.

God has not dwell high up in the clouds.
He is Thy own neighbour, within and without.

God does not reside in the temple or
in the mosque.

He is there where thy brother-man is in pain.
And so to alleviate that pain is to feel
the presence of God.

जिसने अपनी खुदी गवाँई,
उसने जानी सच्ची खुदाई ।।
खुदा नही दूर बादलोमे,
वो तो तेरे पास बगलमे ।
वो तो तेरा अपना हमसाया,
भीतरमे और बाहिर भी ।।
खुदा नही मदिर मस्जिदमे,
वो तो दरदीके दुख-दरदमे ।
उस दरद दुखको दूर करना,
उसमे खुदा बसता है भाई ।।

2

Man is, indeed, foolish
On all sides flows the ocean of felicity and
yet he does not dive into it
and then complains that he is dying
of thirst

He sees the world with the eyes of the mind
and then cries that it is a maze But he
forgets that when the lotus of his soul
blossoms forth he will find everywhere writ
large, truth, beauty and bliss

He goes on pilgrimage to Brindaban and
takes the prescribed purificatory baths
When will he realise that where he meets
others in love there is the sacred river
and the real washing away of sins?

२

मूरख है रे बंदा ॥
चारो ओर बहै है सागर,
मारे नही गोता ।
फिर कहे सुनावे सकल जगतको,
मै हूँ मरत पियासा ॥
मनके नयनोसे जब देखे,
कहे ये जग गोरखधंधा ।
हृदय-कमल जब उसका खिलेगा,
दिखेगा सच्चिदानंदा ॥
विंद्रावन और मथुरा भटके,
करे पंज इस्नाना ।
भूल जाये रे मूरख बंदा,
प्रेम-मिलन सच्चा स्नाना ॥

૩

Thou knowest all, O Divine Beloved, let Thy will be done!

Thou art the Creator, the Sustainer and the sole Worker of the Universe Thy will be done!

In honour as well as in dishonour, in sorrow and in joy, and in life and in death, Thy will be done!

The sun and the moon shine, the flower and the fruit grow, the electrons and the protons dance—and these obey Thy will Thy will be done!

तूही सब कुछ जाने प्रीतम,
तेरी इच्छा पूरन हो ॥

तूही जगका सर्जनहारा,
तूही केवल अेक आधारा।
तूही सर्व सकल करतारा,
तेरी इच्छा पूरन हो ॥

मान-अपमान दोनोंमे प्रीतम,
सुखदु:खमे भी मेरे।
जनम-मरणमें भी मेरे प्रीतम,
तेरी इच्छा पूरन हो ॥

चाँद-सूरजको तूही चलावे,
फूलफलको तूही फलावे।
अणु-परमाणु तूही नचावे,
तेरी इच्छा पूरन हो ॥

4

This ray of the sun, O Divine Beloved, is but a symbol of Thy love

It is Thy love that has created the universe, decked it with beauty and breathed life into it Thy love, indeed, transmutes stone into silver

It is Thy love that levels down all distinctions, cements all relationships, binds all in bonds of brotherhood Thy love, indeed, makes all of one colour, creed and caste

It is Thy love that makes the sun the moon and the stars shine, and the stream and the sea dance in delight Thy love, indeed is the lodestar of all life

४

ये जो सूरजकी किरण,
तेरे प्रेमका आवरण ॥

तेरो प्रेम जग सरजावे,
चेत-अचेतको नाच नचावे।
सकल सृष्टि साज सजावे,
पत्थर करे कंचन ॥

तेरो प्रेम सबको मिलावे,
परस्परके संबंध बनावे।
सकल भेदभाव मिटावे,
करे अेक वरण ॥

तेरे प्रेमसे सूरज चमके,
चाँद चमके तारे चमके।
नदी और समुद्र झलके,
करे आकर्षण ॥

5

The Lord is with thee, O man,
every breath of thy life; then, why art thou afraid?

He who has surrendered his all to Him, he alone has known the truth of life.

The world has caught thee in its snare, so thou art rather perplexed. But if thou really desirest to extricate thyself from it, then take refuge in the Lord.

Before thou wert born, He was there, after thou diest, He will be there. He alon is thy constant companion, thy true guide.

५

श्वासोश्वास प्रभु तेरे सग है,
काहे तू डर पावे ॥
जिसने प्रभुमे ध्यान धराया,
उसने सिर अपना सदकाया* ।
जीवनका सच्चा तत्त्व पाया,
ये ही बडा अचबा रे ॥
जगने मायाजाल फैलाया,
जिसने तुझको इतना भरमाया ।
जो तू चाहे उससे छूटना,
प्रभुकी शरण तू जा रे ॥
जनम पहेले था अँधेरा,
मरण पीछे भी होगा अँधेरा ।
प्रभु ही अेक साथी तेरा,
वो ही पथ दरसावे ॥

* માથુ આપ્યુ

૯

Tell me, O bird, who is it that wakes you up every morning?

Is there a gong-striker who sounds the gong to wake you up?

Tell me, O bird, who is it that taught you to sing, and why do you sing and what?

The bird replies:

How can I tell you who wakes me up or teaches me to sing; because I am so ignorant. But I can tell you this, that I hear the sound of Some One's footsteps and I wake up and my heart bursts into a song of thanksgiving.

६

अरे पक्षी ! ज़रा बता तो सही,
तुझे कौन सुबोमे जगाता है ?
क्या कोई है घडियाली,
जो घड़ियाल बजा तुझे जगाता है ? ॥
रे पक्षी, बता तो सही,
तू क्यूं और क्या गाता है ?
क्या कोई है तेरा उस्ताद,
जो तूझे गाना सिखलाता है ?

पक्षी —

मैं तो हूँ अेक मूरख,
मुझे कौन गान सिखलाता है ?
मैं तो हूं इक नादान,
क्या जानूं कौन जगाता है ?
किसीकी चरण-ध्वनि सुनकर,
मेरा जी भर आता है।
फिर आनदसे मस्त हो कर,
अुसका मुकराना गाता है ॥

૮

7

Day after day passes away but as yet, O Beloved Divine, Thou hast not revealed Thyself to mine eyes.

My nights I spend in waiting for Thee, while my days are but a long rosary of Thy remembrance. But alas, every evening-fall dashes my hopes to disappointment.

I have searched for Thee in the melody of song, in the love of friends, and in the museum of Nature. But alas, I have failed to find Thee there.

May be Thou art Thyself the melody, love and bewitching beauty of form. If so, O Beloved Divine, I have seen Thee everywhere.

ૐ

दिन पर दिन गुजरे जाता,
मगर प्रीतम ! तू नजर नही आता ॥
रातें कटती तेरे इतजारमे,
दिन भी गुजरता तेरी यादमे।
मेरी उम्मिदो पर पानी फिर जाता,
मगर तू प्रीतम ! नजर नही आता ॥
भजन-कीर्तनमे मैंने तुझे ढूंढा,
दोस्तोकी मुहब्बतमे मैंने तुझे खोजा।
कुदरतके अजायब-घरमे मैंने कीइ तलाश,
फिर भी पता तेरा नही पाया ॥
भजन-कीर्तनकी मिठास क्या तू है ?
दोस्तोकी मुहब्बत भी क्या तू है ?
कुदरतमे रूपरग क्या तू है ?
तो मैंने हर जगा तुझे पाया ॥

8

To-day who has come to my door as my guest?

Seeing him I feel I have met him before somewhere. But I have forgotten when and where.

All the same he is no stranger to me.

Let me spread my heart's carpet for him, wash his feet with my tears and kindle all the lights of my love, for thus only could I earn his recognition.

When eventually he returns to his heavenly home I shall beg of him to confer only one favour on me, — to let me take the dust off his feet.

८

आज मेरे घर कौन आया है ?
हो कर मेरा मेहमान ॥
उसे देख हैं याद पडता,
पहेले उसे मिला हूँ।
कहाँ और कैसे वो तो भूल गया हूँ,
फिरभी नही अनजान ॥
हृदय-आसन में बिछाऊँ,
असुवन-जलसे चरण में धोऊँ।
प्रेमकी बतियाँ में जलाऊँ,
यूं ही बढेगी पहचान ॥
फिर जब चले जायें वापस,
प्रीतम अनंत धाम।
उनसे अेक ही वरदान मागूँ,
देजो चरण-धूली दान ॥

9

God is an artist and this world is His studio.

In Nature's museum there are multicoloured paintings of His for all to see.

Seeing them my heart jumps with joy.

But of all His paintings the most beautifu is the soul-suffused body of man, seeing which even the gods and goddesses gc into raptures.

Colour and cadence, love and language are all but partial expressions and embodiments of Him. Seeing these, I am filled with an unquenchable longing to meet Him face to face

९

प्रभु है अेक कलाकार ॥
कुदरतके अजायब-घरमे,
उसकी रग-बरगी तस्वीरे ।
मेरा हृदय देख उन्हे,
करे आनदसे हाहाकार ॥

उसकी सबसे उत्तम तसवीर,
मनुष्यका आत्मवत् शरीर ।
देख उसे देव और देवी,
करे सदा जयजयकार ॥

रूप-रग, गीत और भाषा,
इन सबमे है उसका आविष्कार,
देख उन्हें जागे दिलमे आशा,
कब मिलेगे प्रीतम कलाकार ॥

10

Recognise the Beloved, O my heart!

You think of one hundred and one works of the world, think of Him, too

He is within you as a sword within the scabbard, you have, therefore not to strain and stray far afield

Whatever you do to glorify Him that alone will truly redound to your credit

*Recognise the Beloved, O my heart,
recognise the Beloved*

१०

प्रीतमको पहिचान,
बंदे ! प्रीतमको पहिचान।
बंदे ! सद्‌गुरुको पहिचान।
बंदे ! मालिकको पहिचान।
जगका तू सौ काम करे है,
उसका भी कर ध्यान। बंदे०
वो तो तेरे भीतर, भाई !
ज्यों तलवार और म्यान। बंदे०
जिससे होवे प्रभुकी बडाओी,
उसमे तेरी शान। बंदे०

11

I am sitting outside the door of Thy temple.

But in my heart there is the undying hope that one day Thou shalt call me to sit near Thy feet.

For, under those feet of Thine
there is that sunshine, which will make
my soul's lotus bloom forth in beauty.

११

बैठा हूँ मंदिरके वाहिर,
लेके दिलमे आस ।
कभी तो बुलावोगे ही
अपने चरनन पास ॥
तेरी चरण-छायामें,
जो है प्रकाश ।
उसमें मेरी आत्माका,
होगा पूर्ण विकास ॥

12

O Lord, I am steeped in the dark shadows of delusion

So I beg for a glimpse of Thy light

Vouchsafe to me, then, such wisdom as will make me strong in my devotion to Thee

For, thus alone shall I know my true Self

Thou art like the temple bell, O Lord, ever silent.

Only when the worshipper strikes it,
does it peal forth its melodious strains

१२

मैं तो हूँ अेक नादान,
मागूँ तुझसे ज्ञानका दान ॥
दो प्रभु! अैसा ज्ञान,
जिससे लगे तुझमें ध्यान।
और बटे तुझसे भक्ति,
जिससे सबका हो कल्याण ॥
तुम हो मंदिरकी घंटी,
जो रहे अनजान।
भक्त बजाये जब उसको,
सुनाये तब वो अपनी तान ॥

13

I have come today to kiss Thy feet.

The breeze whispers of Thee; the stars speak of Thee; the waves of the sea sing of thee; the waving grass in the field whistles of Thee.

Mother's love reveals Thee, so does the love of the beloved friend.

I do not ask for worldly wealth,
I want only to place my head at Thy feet.

१३

मैं आया हूँ आज चरण चूमने ॥
तेरे नामका गीत गाती हवा,
पता तेरा देते हैं तारे।
समुदरकी लहेरोंमें तेरा तराना,
खेतोंकी हरियावलमें[1] तेरे ही नारे[2] ॥
माँकी मुहब्बतमें तेरा जहूर,
महबूबकी[3] आँखोंमें तू मेरे सामने ॥
नहीं मांगता मैं दुनियाकी दौलत,
मैं आया हूँ चरणोंमें सिर झुकाने ॥

14

The day has ended.

O heart of mine, what art thou doing at this hour?

What has thou done to meet the Divine Beloved?
For thy life is passing away.

He has been ever calling thee.
How long wilt thou remain deaf to His call?

At least now take to the path that leads to His feet, following the strains of His flute.

१४

दिन अब खतम हुआ,
क्या कर रहा तू, मेरे मन ?
प्रीतमको मिलनेका,
क्या किया तूने आयोजन ?
उम्र तेरी बीती जात,
तूने की नही तैयारी ।
अब तो उसको मिलनेका,
कुछ भी कर आयोजन ॥
प्रीतम तोहे बुला रहा,
कब तक रहेगा तू बहेरा ?
अब तो उनकी राह चल,
मुरलीकी धुन सुनकर ॥

15

I am Thy servant, O Lord, Thou art my only hope.

Everything that I have, I have received from Thee, and yet my thirst for more is not as yet assuaged.

Now I have only one boon to ask of Thee; it is the gift of Thy nearness.

Thou knowest everything, O Beloved, then why should I despair?

१५

मैं तो तेरा दास,
तू ही हो मेरी आस, प्रभुजी!
मैं तो तेरा दास॥

सब कुछ मैंने तुझसे पाया,
तो भी मिटी नहीं प्यास॥

अब तो अेक ही वरदान मागूं,
वो है तेरा सहवास॥

तू ही सब कुछ जाने, प्रीतम,
फिर मैं क्यूं करूँ क्यास॥

जो तुज भावे सो ही भला,
फिर मैं क्यूं हूँ निराश॥

16

Come into my home, my Krishna, do not pass by my door and move away.

Tonight is the night of our play of love. For ages, my Krishna, I have been sitting by the wayside, waiting for Thee.

Come into my home, my Krishna, do not pass by my door and move away.

१६

मुरली मनोहर प्रीतम प्यारे,
आवो आज मेरे घर पास ।।
आज मिलनकी रात, मेरे प्रीतम !
मिटावो दिलकी प्यास ।।
पूरी करो आज, मेरे प्रीतम !
जनमजन्मान्तरकी आस ।।

17

O Buddha, reveal Thy face once again to our world and let the glory of the Bodhi tree be re-enacted.

There is so much of hatred today in the world,

O Buddha, come and preach to us once again, Thy message of *maitri*, Love.

We are so much caught up in the coils of *'mine' and 'thine' that, O Buddha*, come and teach us, once again, the truth of detachment from all desires.

We are rotting hourly in selfishness, come, O Buddha, and once again teach us how to render service to one another selflessly.

१७

जरा सूरत दिखा दोगे,
तो गौतमबुद्ध ! क्या होगा ?
बोधिव्रिक्षका जलवा,
फिर दिखला दोगे तो क्या होगा ?
तेरी-मेरीके झगडोंसे
जगमे है जितना कोलाहल।
मैत्री-धर्म फिर आके,
सिखला दोगे तो क्या होगा ?
स्वारथसे लड रहे है हम,
प्यारे सिद्धार्थ गौतम !
प्रेम और निष्काम सेवा,
फिर सिखला दोगे तो क्या होगा ?

18

O Lord, make all the people of the world one.

May they all dwell to-gether!
May they all be happy!
May the spirit of brotherhood
ever grow among them!

The root of all religions is one,
they differ only in foliage and fruit.
May the people, then,
live under the shade of this truth!

Thou art Peace incarnate and Love
all-pervasive. May the people then drink of
the cup of love divine from Thy hands!

३८

इस दुनियाके लोगोको,
प्रभु ! प्रेमी वना दीजे।
प्रभु ! अेक ही वना दीजे ॥
रहे हो सव अेक ही साथ,
रहे हो हरदम शाद* ।
भ्रातृभाव उन सवमे,
प्रभु ! आप ही वढा दीजे ॥
सव धर्मोका है अेक मूल,
जुदा है सिर्फ फल और फूल।
सवमे साया तेरा,
ये तत्त्व उनको सिखा दीजे ॥
तेरा है नाम शातिमय,
तेरा है प्रेम सर्वमे।
प्याला प्रेमका उनको,
प्रभु ! आपही पिला दीजे ॥

* આનંદમાં

20

Enter once my heart, O Beloved
Prophet of Mecca, for, day and night my eyes are eager to see Thee.

Come and preach again Thy message,
'God is one without a second'.

Come and pray again,
'God is Great', 'God is just.'

Come and proclaim that all men are equal, rich or poor, and teach us again that true religion consists in the service of humanity.

२०

आजा आजा मेरे दिलमे,
मेरे महबूब मदीनेवाले ॥
रातदिन है तरसती मेरी आँखें,
तुझको देखन अल्लाके प्यारे।
इकबार फिर आके सुना जा,
वहदतका तेरा पयगाम ॥
या इलाह इल्लिल्लाह,
या इलाह अल रहमान ॥

22

I slept in the shadow of the wall of my house
when Thou, O Lord of my life,
camest to the door.

Woe betide me, I did not wake up and so,
finding the door closed,
Thou went back.

When at last I opened my eyes
I heard the sound of thy departing footsteps.
It was then that I realized with a pang
in my heart that Thou had'st come to the door.

૭૨

सोया था तले दीवार,
जब आये तुम दरवाजे ।।
नींद खुली नहीं,
दरवाजा बंद रहा।
फिरके चले गये तुम,
जीवननाथ मेरे ।।
जाग पडा जब नींदसे,
सुनी मैंने कदमोंकी आवाज।
जान लिया तब मैंने,
आये थे तुम दरवाजे ।।

23

Who came to my door at dawn?

The night had just ended when someone
knocked at my door and I asked,
'Who is there?'

He answered, 'It is I, who have come *today*
to you as your guest.
How will you entertain me?'

And I blushed with shame.

२३

आज प्रभातमें कौन आया ?

रात अबही खतम हुई थी,
किसीने आकर दर खटखटाया ;
पूछा तब मैंने अंदरसे।
कौन मेरे घर आज आया ?

दिया जवाब प्रभुने।
तेरा मेहमान मैं होके आया ;
क्या करोगे मेरी खातिर।
यह कहके उसने मुझे शरमाया।

24

The Beloved has come to my courtyard.

Leaving His palace, He has pitched
His tent in my courtyard.

He is a master-musician; He has come to listen to my song.

He is an exquisite artist; He has come to look at my picture.

२४

मेरे घर प्रीतम आया।
अपना महल छोड़के,
  मेरे घर डेरा जमाया।
वो है अेक बडा रागी,
  मेरा राग सुनने वो आया।
वो है अेक महान मुसव्वर,
  मेरी तसवीर देखने आया।

ચિત્રકાર.

25

O Divine Dyer, have compassion on me
and dye my garment.

I have dyed it again and again, but, alas,
the colour has always come off.
But Thou art a skilful dyer and
all Thy colours are fast.

I like the kingly ochre colour best of all.

O Divine Dyer, dye Thou, then, my garment
in ochre.

२५

रंगवाले, कर कृपा, तू रंग दे।

अे चदरिया मैंने रंगी बार बार,
रंग फिर फिर उतर गया,
तू रंग दे।

तू अेक कारीगर रंगरेज,
और रंग तेरे सब ही हैं पक्के,
तू रंग दे।

मुझको ज्यादा पसंद है गेरुआ,
गेरुआ ही रंगरेज,
तू रंग दे।

26

Today the Beloved has come to thy door,
fulfil thou His heart's longing

He has come with the gift of His love,
which He has carried for thee age after age

Launch out thy boat of life, then, with
Him as its helmsman
In sunshine and in shadow, in rain
and in thunder, He will be thy guide

Today the Beloved has come to thy house,
fulfil thou His heart's longing

२६

आज तेरे घर प्रीतम आया,
उसके दिलकी चाह मिटा।
आज तेरे घर प्रीतम आया,
अपने प्रेमकी भेट वो लाया ;

वो तो तेरा जनम-जनम का,
उसके दिलकी चाह मिटा।
अब तू उसके संग हो ले,
और चला जीवनकी नाव ,

धूप-छांव और बिजली बरसावे,
वोही तेरा नाखुदा।

२७

मैं हूँ तेरा तू है मेरा,
मैं गुलाम तू मालिक मेरा।

सब कुछ जब मैं अर्पूं तोहे,
पाऊँ पारस-प्रेम तेरा॥

भव-सागर है अति-विस्तारा,
मेरी किश्ती नाम तेरा॥

मैं तो तेरे चरणोंकी धूली,
चरण तेरे आश्रय मेरा॥

२८

मैं कौन हूँ, मैं कौन हूँ,
मैं क्या जानूँ मैं कौन हूँ?

मैं तो हूँ एक इन्सान,
जिसका पड़ोसी है भगवान।

वो सच्चिदानन्द है,
मैं भी सच्चिदानन्द हूँ।

मैं कौन हूँ मैं कौन हूँ?
मैं सच्चिदानन्द हूँ।

२९

तेरी कृपा ही मेरो आधार।
तेरी कृपा ही मेरो आहार।
शुक्र हो तेरा हजार बार॥

29

God's grace is my sole support,
God's grace is my sole sustenance,
A thousand times
heartfelt thanks, therefore,
to Him — to Him.

ભજનોની ભૂમિકા

પૂ. ચાચાજીના ભજનો ઉતારતા ઉતારતા અમારા મનમા એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો અને અમે પૂ. ચાચાજીને વિનતી કરી કે, 'ચાચાજી, આપના આ ભજનો આપશ્રીને કયા કયા સંજોગમા સ્ફુર્યા એ જો અમને આપ જણાવો, તો અમને એ ભજનો સમજવામા સહાયરૂપ થાય' એટલે તેઓશ્રીએ એ પાઠની ભૂમિકા સમજાવતા કહ્યું

१ जिसने अपनी खुदी गवाई।

આ ગીત મને પંજાબની એક હૉસ્પિટલમા સ્ફુર્યું હતું, જ્યારે એક ગરીબ માણસનું ઑપરેશન એક મોટો સર્જન પૈસા લીધા વિના કરી રહ્યો હતો અને હું ઑપરેશન થિયેટરની બહાર પ્રાર્થનામા બેઠો હતો

*

२ मुरत है रे वदा।

એક વાર કોઈ મિત્રના વર્તનથી હું ઘણો મૂંઝાયેલો અને દુખી હતો પણ અચાનક જ્યારે જે ઓરડીમા હું બેઠો હતો તેની એક બારીની પાસે ઊભો રહ્યો અને

દરિયાને જોવા લાગ્યો, ત્યારે મારી મૂંઝવણ અને મારું દુઃખ એક મુહૂર્ત વિલુપ્ત થઈ ગયાં. કારણ કે અનંતના Perspectiveમાં—સુવિશાળ અવકાશમાં મારા પોતાના નાનકડા દુઃખનું અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું.

*

૩ तू ही सब कुछ जाने प्रीतम।

એક દિવસે મારી ટપાલમાં જાતજાતના કાગળો આવ્યા. એમાં મારા બે નિકટના સંબંધીઓનાં અવસાનના શોકજનક સમાચાર હતા. એકમાં મારા મિત્ર અને તેમનાં પત્ની જેમને લગ્ન કર્યાને લગભગ પંદર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં તેમને પહેલી વાર પ્રભુએ એક બાળક પ્રદાન કર્યું હતું, એની ખુશખબર હતી. વળી એક બીજા પત્રમાં મારા એક પત્રમાં મારા એક મિત્રે એક બીમાર બહેન જે મૃત્યુશય્યા પર હતી તેને સહાનુભૂતિવશ થઈને આશ્વાસન આપતાં મેં તેના માથા પર ઘણા વહાલથી મારો જમણો હાથ ફેરવ્યો હતો એની કડક ટીકા કરી હતી અને મારા ચારિત્ર પર સખત આક્ષેપ કર્યો હતો.

ટપાલ વાંચવાનું પૂરું થયું અને હું એકદમ શાંત થઈ ગયો. તે વખતે આ ગીત મને સ્ફુર્યું હતું.

*

૪ ये जो नूरजकी किरण।

એક સવારે હું એકલો જંગલમાં ફરતો હતો, ત્યારે

સૂરજનાં પ્રથમ કિરણ એક ઊંચા વૃક્ષની ટોચને સ્પર્શ્યાં ને અનંત સૌન્દર્યના સ્પર્શથી મને ઘણો આનંદ થયો. તે આનંદના આવેશમાં આ ગીત મને સ્ફુર્યું હતું.

*

५ श्वासोश्वास प्रभु तेरे संग है।

એક વાર જ્યારે હું અમુક શેહેરના હરિજનવાસમાં સેવાનું કામ કરતો હતો, ત્યારે એક હરિજનભાઈ પર ભારે આફત આવી પડી હતી. ત્રણેક દિવસમાં જ પ્લેગને કારણે તેની મા, તેનો બાપ, તેની વહુ, તેના બે છોકરાઓ પરલોક સિધાવ્યાં! અને ચોથે દિવસે જ્યારે તે ફરીથી નોકરી પર ચડ્યો, ત્યારે તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાની નોટિસ મળી; કારણ કે તે મંજૂરી વિના વધારે દિવસ રજા પર રહ્યો હતો. તેના દુઃખની દાસ્તાનથી હું ધ્રુજી ઊઠ્યો હતો ત્યારે મને આ ગીત સ્ફુર્યું.

*

६ अरे पक्षी! जरा बता तो सही।

એક સવારે પહેલગામ કાશ્મિરમાં હું હિમાલયની તળેટીમાં ફરતો હતો. એક અતિસુંદર પક્ષી એક ઝાડ પર આવીને બેઠું અને ગીત ગાવા લાગ્યું. તે ગીત સાંભળતાં સાંભળતાં હું તલ્લીન થઈ ગયો હતો, ત્યારે આ ગીત મને સ્ફુર્યું હતું.

*

૭ दिन पर दिन गुज़रे जाता।

એક વાર હું ઘણો ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. તેનું કારણ કે, જાતજાતની સાધનાઓ — જે મારે કબૂલ કરવું પડશે મેં સ્થિર ભાવે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કોઈ લાંબા ગાળા સુધી કરી નહોતી — કર્યા પછી વારંવાર મને એવો વિચાર આવતો કે, હાય રે, હાય રે, કંઈ નથી મળ્યું! તે વખતે એક રાતે આ ગીત સ્ફુર્યું હતું.

*

૮ आज मेरे घर कौन आया है?

ગુરુદેવ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને પરલોકવાસી થયાને એક વર્ષ પૂરું થયું હતું. તેમની પુણ્યતિથિને દિવસે હું મારી ઓરડીમાં એકાંતમાં રહ્યો. ગુરુદેવનું સ્મરણ ચાલુ હતું. અચાનક બપોરના ત્રણેક વાગ્યે તેમના મુખ જેવું એક ઉજ્જવળ મુખ બારીની બહાર મને દેખાયું, એમ મને લાગ્યું. કારણ કે, તે વખતે મારી ઓરડીની બહાર બધું નિર્જન હતું. તે અરસામાં આ ગીત મને સ્ફુર્યું હતું. *

૯ प्रभु है अेक कलाकार।

એક વાર દક્ષિણમાં ઉતાકામંડમાં — જે પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યથી ભરપૂર છે — હું એકલો ફરતો હતો. તે નિર્જનમાં એક માણસ ત્યાંથી અચાનક પસાર થયો. તે વખતે આ ગીત મને સ્ફુર્યું.

*

૧૦ प्रीतमको पहिचान बदे।

એક વાર એક સંસ્થાના સંચાલકો પોતાની સંસ્થા બતાવવા મને લઈ ગયા. જ્યારે હું બધું જોઈ રહ્યો હતો, ત્યારે તેમણે બધા કાર્યકર્તાઓને એક જગ્યાએ એકત્ર કર્યા અને તે લોકોને બે શબ્દ કહેવા માટે મને કહ્યું તે વખતે આ ગીત મને સ્ફુરી આવ્યું અને મેં ત્યાં એ ગીત ગાયું.

*

૧૧ बैठा हूँ मंदिरके बाहिर।

એક વાર ભક્તોની એક મંડળીમાં હું બેઠો હતો. દરેક જણ પોતાનો અનુભવ કહી રહ્યો હતો. તે લોકોના અનુભવ સાંભળીને મને એવો એક વિચાર આવ્યો કે, મને પણ કોઈ દિવસ એવો અનુભવ થશે ખરો? સભા પૂરી થઈ અને હું પાછો ઘેર ગયો. તે વખતે રસ્તામાં આ ગીત મને સ્ફુર્યું.

*

૧૨ मैं तो हूँ अेक नादान।

એક નિશાળમાં બચ્ચાઓની સાથે હું પ્રાર્થનામાં બેઠો હતો. પ્રાર્થના પછી આચાર્યશ્રીએ મને વિદ્યાર્થીઓને કંઈ કહેવા માટે કહ્યું. તે વખતે આ ગીત મને સ્ફુર્યું.

*

१३ मैं आया हूँ आज चरण चूमने।

એક વાર મધરાતે કરાંચીમાં દરિયાને કાંઠે મારા એક મિત્ર અને હું ધ્યાનમાં બેઠા હતા. ધ્યાન લગભગ સવાર સુધી ચાલ્યુ. ધ્યાનમાંથી ઊઠતાં જ આ ગીત મને સ્ફુર્યું.

*

१४ दिन अब ख़तम हुआ।

એક સાંજે હું કામ પરથી ઘેર જતો હતો, ત્યારે આ ગીત મને સ્ફુરી આવ્યુ. તે દિવસોમાં મને લગભગ બે મહિના સુધી દરરોજ વીસ વીસ કલાક કામ કરવું પડયું હતું.

*

१५ मैं तो तेरा दास।

એક દિવસે વૈરાગ્યની ભાવના મારા દિલમાં ઊભરાઈ આવી, ત્યારે આ ગીત મને સ્ફુર્યું.

*

१६ मुरली मनोहर प्रीतम प्यारे।

એક વાર મુંબઈથી દિલ્હી હું મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. જ્યારે ગાડી મથુરા પસાર કરીને પુલ પરથી જઈ રહી હતી, ત્યારે અચાનક શ્રીકૃષ્ણની યાદે મને ઘણો વ્યાકુળ કરી મૂક્યો. ત્યારનું આ ગીત છે.

१७ जरा सुरत दिखा दोगे।

એક વૈશાખી પૂર્ણિમાએ ચાંદનીમાં બેસીને એકાંતમાં એકલો હું હિમાલય તરફ નજર કરી બેઠો હતો. 'बुद्ध शरण गच्छामि'નો મંત્ર રટી રહ્યો હતો. તે વખતે આ ગીત મને સ્ફુર્યું હતું.

*

१८ इस दुनियाके लोगोंको।

એક શહેરમાં હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે એક વાર કોઈ વાત પર મોટો ઝઘડો ઊભો થઈ ગયો હતો અને બન્ને લોકો સેંકડોની સંખ્યામાં લાઠીઓ હાથમાં લઈને એક બીજા ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. તે દુઃખમય દૃશ્ય જોઈને મારા મનમાં જે ભાવ જાગ્યા એ આ ગીતમાં છે.

*

१९ शमा पे परवाझ क्यूं पागल होता है।

થિયોસોફિકલ સોસાયટીનાં સ્થાપનાર મેડમ એચ. પી. બ્લેવેત્સ્કીની પુણ્યતિથિએ એક જાહેરસભામાં આ ગીત મને સ્ફુર્યું હતું.

*

२० आजा आजा मेरे दिलमें।

એક શુક્રવારે કરાંચીમાં ઈદગાહ મેદાનમાં લગભગ

ત્રીસ હજાર મુસલમાનોને એકસાથે નમાજ પઢતાં જોઈને મને આ ગીત સ્ફુર્યું હતું.

*

२१ सखी, मै विंद्रावन चली।

એક વૈષ્ણવ ભક્તનું ભજન સાંભળતાં સાંભળતાં અને એક મુહૂર્ત માટે એમ લાગ્યું કે, હું એક ગોપીમાં બદલાઈ ગયો છું અને મારી અંદર 'ગોપીમતિ' અને 'ગોપીગતિ' તે વખતે હું અનુભવી રહ્યો હતો. તે વેળાએ આ ગીત મને સ્ફુર્યું હતું.

*

૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, અને ૨૬મા ભજનોની ભૂમિકા માટે જુઓ પાકરણ ૩૨મું.

*

२७ मैं हूँ तेरा तू है मेरा।

શાંતિનિકેતનમાં એક રાતે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની સમાધિની પાસે હું બેઠો હતો અને તેમનું સ્મરણ કરી રહ્યો હતો. તે વખતનું આ ભજન છે. જોકે ભજનની ભાવના અને પહેલી બે લીટીઓ મને સ્ફુરી આવી હતી જ્યારે મેં ગુરુદેવનાં પ્રથમ દર્શન કર્યાં હતાં.

*

૨૮ मैं कौन हूँ, मैं कौन हूँ।

આ ગીત સિમલામાં સ્ફુર્યું. એકાંતમાં બેઠો હતો તે વખતે શ્વાસનો અવાજ 'હું હું'માંથી 'તું તું'માં બદલાઈ ગયો હતો.

*

૨૯ तेरी कृपा ही मेरो आधार।

અમેરિકામાં પેન્ડલહિલમાં મળેલી સેમિનારમાં એક દિવસ Gilt and Grace — પાપ અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ — એ વિષય ઉપર ચર્ચા-વિચારણા થતી હતી. પરંતુ બધા કોઈ ખાસ નિરાકરણ પર આવી શક્યા નહોતા. એટલે હમેશના નિયમ મુજબ બધા થોડો વખત મૌનમાં શાંત બેસી રહ્યા. તે વખતે અંદરથી મને આ લીટીઓ સ્ફુરી અને એની ધૂન હું પાંચ મિનિટ સુધી બોલતો રહ્યો એ ધૂન પૂરી થતાં બધાને એમ લાગ્યુ કે પોતાના મનનું કંઈક સમાધાન થયુ છે. એ લોકો આ કડીનો અર્થ સમજતા નહોતા, એટલે મને એને અંગ્રેજીમાં સમજાવવાનુ કહ્યું અને એનો અર્થ જાણતાં એ લોકોને લાગ્યુ કે આ ભાવ જ આખી ચર્ચાના નિચોડરૂપ છે.

FAREWELL BELOVED FRIENDS!

[પૂ ચાચાજી અમેરિકા-યાત્રા કરી આવ્યા ત્યારથી દર નાતાલે વિદેશી મિત્રોને પૂ ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું એકાદ કાવ્ય કે એવું જ કંઈક છપાવીને મોકલે છે ૧૯૬૫ની ૭મી મેને દિને પૂ ચાચાજી સિત્તેર વર્ષના થયા હતા એ વેળાએ તેઓશ્રીએ વિદેશી મિત્રોને એક પત્ર છપાવીને મોકલ્યો હતો, એ અહીં આપીએ છીએ]

Dear Friends,

I am seventy years old to-day! As I look back at this long tract of time, one ever-enlarging realization stands out in bold relief. It is the truth, that it is the Divine Grace that has sustained me all through May be, that is why at the end of a seminar on the theme of 'Guilt and Grace', convened at the Quaker Centre for study and contemplation in Pendle Hill, Wallingford, Pennsylvania, U S A (at the seminar I was

only an observer, though), an irresistible urge prompted me to exclaim in accents almost of ecstasy:

'The Grace of God is my sole support,

The Grace of God is my sole sustenance

A thousand times

heartfelt thanks, therefore,

to Him—to Him.'

And, indeed, where there is a consciousness of the Divine Grace, there is also the fervour of deep gratitude.

This Grace of God has revealed *itself in* an endless variety of ways. But in a special way it has descended on me in the form of many, many rich and rewarding friendship—East, West, North and South. The love of innumerable *friends* has been a window through which I have glimpsed the ever-radiant face of God,—God, who is Love. And a regular contact with them *has* been a source of perpetual blessing to me. But hereafter I am afraid I shall not be able to maintain this contact with my usual regularity owing to several limitation, mainly physical—an aftermath of a recent spell of

serious illness. Therefore, my friends, you will understand if in future I write to you only occasionally.

However, dear friends, believe me, when ay that the benedictory impact of your ection over the years will continue to urround me like the springtime of the soul, articularly when every morning and every vening I sit on the prayer-carpet. Your ove, therefore, will also mingle in the ever-flowing stream of my salutation to God— the Giver of all graces and gifts. And if there is any one song of my revered teacher, the poet Rabindranath Tagore, which my soul often sings during the current, oncoming twilight of my life, it is the ollowing song:

> 'In one salutation to Thee my God,
> let all my senses spread out and touch
> this world at Thy feet.
>
> Like a rain-cloud of July hung low
> with its burden of unshed showers
> let all my mind bend down at Thy
> door in one salutation to Thee.
>
> Let all my songs gather together their
> diverse s[illegible] to a single current

and flow to a sea of silence in one salutation to Thee.

Like a flock of homesick cranes flying night and day back to their mountain nests let all my life take its voyage to its eternal home in one salutation to Thee'

—Gitanjali

Farewell, then, beloved friends, and gratitude, too, to you for your most precious gift of heart-enlarging friendship.

With abiding love,